

זכרונות מנעורי ועד הנה

אשר כתבתי בעצמי בעה"י

הצעיר אברהם יצחק במהרד"ם דזובאס

המח"ס מלין חדתין. מלין יקירין. דגן בחורים (ב' חלקים).
זכרון אברהם (השלם). מספד מר (זכר צדיק). פני יצחק.
גבורת יצחק. שלשים דרושים. באר יצחק. מיקירי ירושלמי
(ג' חלקים). מלין ודרבנן מתלמוד ירושלמי. בית אברהם
יצחק (בית אב"י, חלק ראשון).

*
שנת זכרונותי ה'ם לפ"ק

לונדון, תש"ד

SICHRONOT

An Autobiography

by

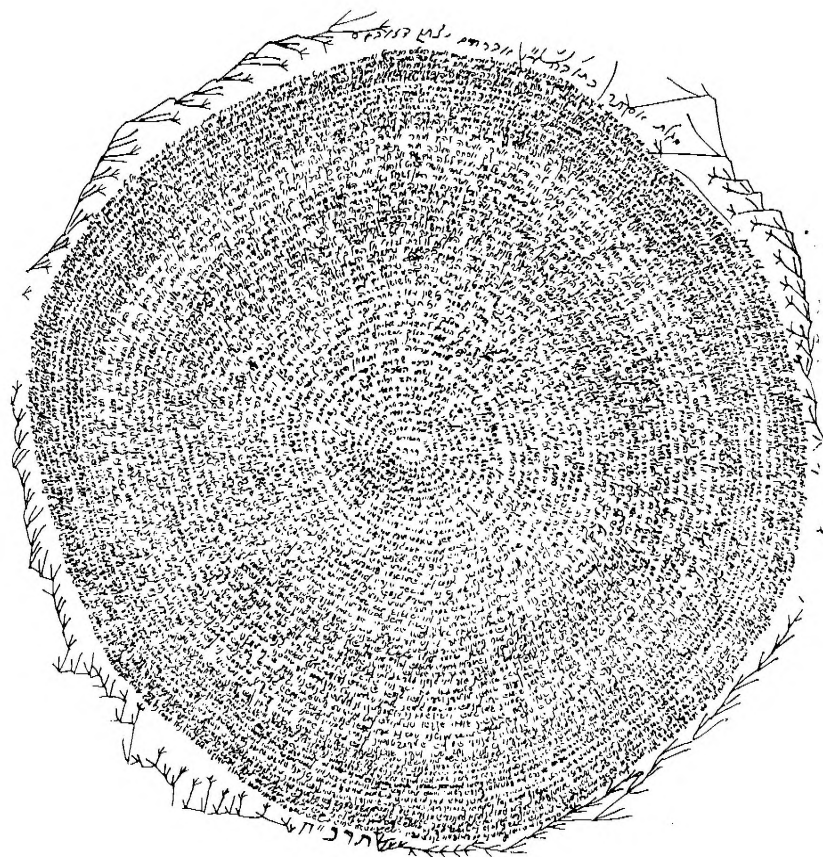
RABBI A. I. DZIUBAS

בדפוסו של י. נרודיצקי, 129-131 רחוב קאוועל, מזרח לונדון.

ההיא בשנת תקי"ז היה רב בק"ק אמשטרדם ר' אלעזר רוקח, שהיה אבי משפחת רוקח. אשר יוצאי חלציו המה הצדיקים מעיר בעלז. כמו שכתוב בשם הגדולים החדש לר"א וואלדען (בערך אלעזר רוקח). וכאשר חזר האיש פאן דארט לעיר אמשטרדם, קבל ממנו הר' אלעזר רוקח אגרת זאת, במחיר או במתנה, והניחה לבניו אחריו. לכן לא נמצאת ביד איש זולתו.

לפי זה נראה לומר מה שכתוב בפתח השער של כתב-יד בהאגרת הנמצאת באוצר הספרים של הרב רוקח מבעלז "שבא לכאן ק"ק קוביץ", חסורי מחסרא. והכי צ"ל "שבא לכאן ק"ק אמשטרדם מעיר קושין". והכל על מקומו יבא בשלום.

נאום הק' אברהם יצחק דזובאס.

זכרונות

א.

ויהי איש בר אוריון בעיר טשענסטחוב מארץ פולניא ושמו היה ר' דוד מאיר דזובאס, ולו אשה צנועה ושמה פיגה'לי לבית רוזנ' צווייג. ותסע האשה בראשית שנת תרמ"ה אל בית אביה ר' משה דוד בעיר זארקי וביום ג' לחודש מרחשון בשנה זו ילדה אותי שם. נקראתי בשני שמות, שם "אברהם" על שם אבי אבי-אמי החסיד ר' אברהם יחיאל ענף-שושנה, בן אחותו של הרה"ק רבי יצחק מווארקי, ושם "יצחק" על שם אבי אס-אמי הרה"ג ר' יצחק דוב פרענקל דומ"ץ בעיר זארקי. במקומו של אביו הרב דמתא ר' יוסף זאב וואלף שהיה תלמיד מובהק של המחבר ספר בית שמואל אחרון.

בשעה שהתחלתי "חומש", למדתי אצל המלמד ר' שמואל גראדאן. דרכו יהיה לקרות לפני תלמידיו בכל יום חמישי בערב בלילות החורף סיפורים מספר הישר ומספרים אחרים, מלוקטים ממדרשים ע"פ סדר השבוע. פעם אחת קרא לפנינו דברי המדרש "כי היו"ד של (שרי) שרה אמנו היתה מתרעמת מאד לפני הקב"ה על שנתחלקה לשנים, ה' בשמה וה' בשם יהושע בן נון" כשבאתי לביתי בלילה, שאלתי את אמי מדוע לא נקראתי בשם שלם של סבא חדא, רק נתחלקו השמות של שני סבא, ושמו בי שם אחד מזה ושם אחד מזה, הלא כודאי מתרעמים השמות שנשארו בשמותם? ספרה לי אמי סבת הדבר. הנה כמה שנים אחרי חתונתה לא היה לה ולד. פעם אחת ראתה בחלומה כי היא עומדת ובוכה לפני ארון קודש פתוח בכיהכ"ג של עיר זאריק. פתאום ראתה שני זקנותיה אלה ואמרו לה אל תראני ואל תבכי, ושמו את ידיהם עלי ראשה וברכו אותה שתלד בן זכר. הקיצה וספרה הדבר לאבי. למחר ספרה חלומה לחמותה ואחר כמה ימים נסעה לבית אביה וספרה חלומה לאביה ולאמה והמה שמרו את הדבר, ובטרם שנשלמה שנה ילדה אותי. וכדי לעשות נחת רוח לנשמתם של הזקנים שמו בי שם שניהם, ולא נאה לקרוא אותי בארבעה שמות לכן לקחו שם אחד מזה ושם אחד מזה. אמנם יפה כוונו בזה, כי באותו שבוע שנולדתי היה סדר לך לך, שכתוב בו "והיה שמך אברהם, וקראת את שמו יצחק".

ב.

אחרי כן באו חורי לגור בבית אבי-אבי ר' ישראל דווכאס. שם גודלתני, ואמי זקנתי מרת רבקה שיינדל היתה לוקחת חלק בחנוכי, מלומדת היתה ויודעת לכתוב בעברית היטב — מתייחסת אחרי בעל הט"ו, ואחרי הנאון רבי העשיל מקראקוי, בכל יום השבת שמע אבי זקני מפי הפרשה שלמדתי ב"הדר" ולמד עמי הלאה בסדר השבוע, כשהתחלתי ללמוד נמרא אצל המלמד ר' שמואל גראדאן היה הפץ לעשות לו שם בעיר, כי מלמד טוב הנהו, לכן התפאר בי ושלח אותי בכל יום השבת לאיש אחר, להשמיע לפניו מה שלמדתי, ולאמר לו "דער רבי האט מיך נעשיקט פארהערין", כשבאתי ללמוד אצל מלמד "גדול" ממנו ר' יצחק מאיר קנסנס היה שמו. אחר הפסח היה, ובימות החמה היה לו הדר מיוחד בחצרו. חלונו בצפונה היה, וכחום היום, שרר בו הקור מפני הטחב שבו, ושם למדנו ביום שיצא השמש בגבורתו. בפנת החדר היה מונח מצע של תבן, והיינו מתגלגלים עליו בטרם שהתחיל הלימוד. בשבוע שהיינו לומדים שיעור "קשה" במסכת כתובות, קרא המלמד ביום החמשי לפנינו לאמור, "מי שיועד לומר השיעור היטב בלי עזרתי, ילך לשכב על המצע בפנת החדר". אמרתי לו, אני יודע ופתחתי לומר השיעור ואמרתיו כראוי בלי סיועו. הלכתי לשכב וקויתי כי מיד יבא אחד מחברי להתגלגל עמי על המצע ולא בא אף אחד מהם. בפעם שניה כשהיה קורא המלמד הנהה זו ופתחתי לומר השיעור בראשונה וידעתיו, לא הלכתי מיד לשכב לבדי, רק ישבתי במקומי עד שבא עמי חבר אחר.

ג.

בעת ההיא נשלם הזמן של שש שנים שנבחר רב דמתא הרה"ג ר' גרשון רבינסקי, להיות רב בהעיר טשענסטחוב, והיה צריך להבחר עוד הפעם. נתפרצה מצה ומריבה בין הבוחרים, ובני משפחת לערנער היו מעבירים שמועית רעות על הרב דמתא. הלשינו אותו למלכות, והמסירו לשר-הפלך מפיצטקוב, כי שלח את בנו הבכור ה' משה ללמוד באשכנז כדי להתפטר מעבודת הצבא, ובאה פקודה ממנו כי יעזוב את משמרתו, ופסל אותו מלהיות רב בהעיירות, שהן בפלך שלו. בעובי הקורה נכנסו אז בני המשפחה הנ"ל, והיו מבקשים תואנות עליו, כדי שישאר כסא הרבנות פנוי, יען שחפצו להושיב עליו אחד ממשפחתם את הצעיר ר'

מאיר לערנער, שהשלים אז חוק למודו במדינת אשכנז בסעמינאר של ר"ע הילדסהיימער. אמנם מעולם לא היו מן אותן הקופצים בראש הקהלה, ומפני שרדפו אחר הכבוד לא נמנעו מלרדוף אחר הרב בכל מיני רדיפות, כי חשבו שהתכלית מקדשת האמצעים, וכשיצא הרב את העיר, בא הרב הצעיר להעיר, אולו לוותיה תלמידי חכמים שבעיר לתהות על קנקניה ולא אשכחו ביה שיהא ראוי לאותה איצטלא, ואמרו כי עטרת הרבנות של העיר איננה הולמתו ושב לאשכנז ועיר טשענסטחוב היתה פנויה מבלי רב. נתחלקו אנשיה לשני צדדים צד אחד בחר רב מעיר ניעשובי, וצד שני בחר ברב מעיר מאקובי ויצא ריב ביניהם, זה פוגם בקנדידטו של זה וזה פוגם בקנדידטו של זה. השמועות האלו הגיעו לאוזני בעורני ילד ועשו רושם רע על לוח לבי ואתכונן, כי כחומר ביד היוצר כן רב דמתא בידי ההדיומים הקופצים בראש כל העדה, והיא שגרמה לי לשנוא את "הרבנות" מאז ועד עתה כמסופר הלאה.

ד.

באחד הבתים שעמד מול בית הורי, היה סוחר-קמח מסדר בפרוודור שעל יד חצרו שורות שקים עם קמח זה על גב זה עד התקרה. עברתי דרך חצרו, טפסתי ועליתי על קצות השקים. כשהגעתי עד למעלה זזו כמה שקים ממקומם ונשמטו ארצה, נפלתי עמהם וכמה מהם נפלו על רגלי מקול רעש הנפילה בא לרוץ הסוחר מביתו, לקחני על כתפיו ונשא אותי לבית הורי, שכבתי כמה שבועות על המטה ברגל מקושרה. בתוך אותה עת הוכרחו הורי לרגל מסחרם החדש, לבוא לגור בעירה הקטנה סטריקוב הסמוכה ללודז, ולא יכלו להתמהמה עד שאוכל לנסוע עמהם ונשארת בבית אמי זקנתי, במשך הזמן ששכבתי על המטה, ולא הלכתי אל "החדר". קראתי כל נביאים ראשונים ע"י תרגום עברי-טייטש, ואת ספר יהושע כלו למדתי לקרוא אותו בעל פה, וגם לתרגמו בלשון יודיש. אמי זקנתי שמחה מאד, בשמעה מפי כל ספר יהושע בעל פה, והיא הכיטה בספר בפנים ולכן קנתה בעבורי למתנה ש"ס בבלי קטן — בשמונה כרכים בתכנית שמינית בויגן. שנדפס אז בעיר ווילנא — וישנו בידי עד היום הזה. באותו קיץ נפרצה מחלת חולירע ר"ל בעיר לודז וסביבותיה וברחו הורי מעיר סטריקוב, עם בתם הקטנה, שהיתה צעירה ממני שנה אחת, ושוב לעיר טשענסטחוב. אחרי ימים אחדים נחלתה אחותי ע"ה במחלה זו שנתדבקה בה בהיותה שם ושבתה חיים

לכל חי, אזי אמרו כולם: לטובתי נשברה רגלי, כי לעולם חסרו
וכשהמנפה נעצרה, נסעתי עם הורי לעירה סטריקוב.

ה.

בשנת תרנ"ה העתיקו הורי משכנם לעיר הגדולה לודז. למדתי שם
בבית הספר „אוהל יעקב" שפתח אז הסופר המשכיל ונכון, מר י"ב
קאצנלסאן (י. בן-ימיני) שדר מקודם בעיר זגיעורש. אצלו למדתי שפת
עבר ודקדוקה וקצת „גמרא". במשך ימי למודי, למדתי בעל פה כל ספר
משלי, והתחלתי ספר ירמיה. העתקתי מחצית הספר כור עני (ספור
הנעתק לעברית מספר של רובינזון-קרווא) על לשון יודיש-דייטש. ולאות
שבע רצון ממני, נתן לי במתנה ספרו, „עוללות אפרים ובריה משונה"
בחתומת ידו. פעם אחת התאכסן בביתנו דודי החסיד ר' שמחה בונם
שהיה נכרו של הרבי ר' בונם מפרשיסחא, וראה אותי בא מבית הספר
ותיקא עם ספרי למוד נשאתי על גבי, התחיל להתאונן לפני אמי, למה
שולחת אותי ללכת אל חדר-מסוכן? ומדוע איננה שולחת אותי ללמוד
אצל מלמד-גמרא? ואמר לה כי יספר הכל לאביה שהוא חותנו, והבטיחה
לו לשמוע לעצתו, ואחר החג תשלח אותי אצל מלמד אחר ללמוד תלמוד
כל היום.

ו.

ובהגיע תור בן-יהזמנים, בא מר בן-ימיני בלוית הסופר הילפרן
לביתנו. אמרה להם אמי, כי לא תתן עוד אותי ללכת לבית ספרו, כי כן
הבטיחה לגיסה. מר בן-ימיני היה מבקשה שתשלחני ללמוד אצלו, כי
רוצה להתפאר בי ולהתאמר לפני אבות התלמידים בתלמידו המובהק.
ואיננו חפץ מאומה בשכר למודי בעבור זה. אח"כ בא הסופר ט"ף
שפירא מבית הספר של ה' קראמער. וניסה לפתותה בדברים רכים.
ואמי באחת ומיאנה לשמוע לדבריהם, ואחר החג התחלתי ללמוד אצל
מלמד, שהיה בנו של הרב מגריצא וחתנו של הצדיק ר' ישעיה מבילנדוב
והיה חריף ומפלפל, עוקר הרים וטוחנן זה בזה. והיה מתדד שכלי
בדברי חידושים שנונים, מלוקטים מספרי קצות החושן ונתיבות,
מהר"ם שיף, שאנת אריה וכדומה להם, לחדר אותי הוא דבעי, וספי
לי כתורא בלמוד גמרא „פשוט", באמרו ליגמור והדר ליסבור. בשנת
תרנ"ז צוה לי להתחיל להניח תפילין — שנה אחת בטרם שהגעתי

לפרקי — לימדני בע"פ דרשה אריכתא בענין תפלין לדרוש לפני המסובים בסעודת בר-מצוה שעשו הורי בשבילם.

ז.

אז תחל רוח ה' לפעמי. ותמדה לבי לחבר ספר. לשום בין המחברים חלקי. בעמדי לפני ארגו ספרים של אבי, בהיטי טורים טורים של ספרים קטנים וגדולים, עביגבים ודקים, מכורכים נאים, כמה בשרי ונפשי תערוג לעשות ספר כמוהם ולשימו בין השורות של הספרים האלה. ביותר צמאה נפשי לשום קני בין הספרים הקטנים, איידי דחביבא לי אז ספר קטן מן הגדול. (ועוד היום חביבים עלי הספרים הקטנים יותר מן הגדולים, אולי מפני שאור עיני אינם אתי כדבעי.) קניתי נייר נאה ונתתיו לכורד-ספרים לכרכו יפה שיתראה כמו ספר אמתי ולא כמו פנקס פשוט שנימכר בחנות, וכתבתי בו הדרשה של תפלין שידעתי בע"פ ושירים וחרוזים שכתבתי מאז בלימודי אצל בן-ימיני ועוד רשימות שונות עד שמלאתיו ולא נשאר בו נייר חלק. הצגתי בין הטורים של ספרים קטנים שעמדו בארון ספרים של אבי, בכל עת שראיתיו עומד שם, שמח לבי ותגל נפשי. ותעוררני להיות מתמיד בלימודי ואמרתי מתי יגיע הזמן ואוכל למלאות מאוייתי ולחבר ספר אמתי. בעת ההיא כתבתי על פסת נייר, גדול יותר מעט ממכתב גלוי של בידואר כל מגילת אסתר לשלוח מנה לוקני ר' משה דוד רוזנצווייג לפורים. ואחרי פטירתו מצאתיו באמתחת כתביו והנני נותן פה לפניכם העתקתו.

ח.

אח"כ באתי ללמוד אצל רב מובהק, הרה"ג ר' אהרן שמחה בינם זקליקובסקי. זמן קצר היה רב בעיר קוואהל וזמאם במשמרתו והתיישב בעיר לודז'. למר עם ארבעה תלמידים בני עשירים גדולים, ואבי שלא היה עשיר גדול כמוהם, היה משלם שכר טוב למלמדי. לא גלחת פאת ראשי בלמדי אצלו. ויגדלו ונעשו ארוכות, עד שהיה אפשר לי לקשרן יחד עלי ראשי. בצאתי חוצה הייתי מפשילן לאחורי אזני ובכיתי הייתי משלשלן למטה. רוב חכמתי קבלתי ממנו. פעם אחת בא אל ביתו ש"ב הגאון ר' מאיר דן רב מעיר דוואהרט והיום הזה

היה חם מאד. לכבוד האורח הרשה לנו לטייל מעט בחוץ לשאוף רוח.
כאשר שבנו לביתו אמר לי כי הוא מתנחם מאד על שלא צוני להשאר
בביתו להציגני לפני הרב הזה.

ט.

כאשר התיישבו הורי בעיר ווארשא; באו לגור בפרבר העיר
ברחוב וואלסקא. לא נתנו אותי לנסוע מכיתם ללמוד באחת הישיבות
מערי ליטא. ונפשי חשקה בתורה, שמעתי כי הרב הנאון ר' יצחק'ל
הומ"ץ בעיר ווארשא לומד "שיעור" בביתו עם בחורי העיר. הלכתי
אליו לבקשו ללמוד בצוותא חרא עם הבחורים ולשמוע שיעורו. כאשר
באתי לביתו, ישבו לפניו תלמידיו. שאלני איזה דבר בענין לימודו
השבתי לו כהלכה ופלפלתי עמו באותו ענין — הבחורים החרישו ולא
לקחו חלק בזה. והרגשתי כי עינם צרה בי, ועבר עליהם רוח קנאה, צוה
לי לבוא אל ביתו ביום ראשון לשבוע הבא, כשבאתי אליו, השיב לי כי
לא יוכל למלאות בקשתי, הקפתי אותו בשאלות, ודחה אותי בקש —
אח"כ נודעתי כי תלמידיו בני אדירי העיר המה, אשר המו"ץ כפוף להם,
מפני שראשי הקהלה הם, והתלמידים מעוטי תורה וגסי הרוח, ומטרתם
הוא רק להקרא שמו עליהם כי תלמידיו הם, יען שמיועדים להיות חתנים
לבעלי-יכים. החפצים רק בשם ולא בצורבא מרבנן — הלכתי אח"כ אל
מוצי"ם. אחרים ודחוני, בעורבא פרח, מתשובתם התבוננתי כי לא
עליהם נאמר, "יותר ממה שהענל רוצה לינק, פרה רוצה להניק". וישבתי
לברי בביהמ"ד ברחוב וואלסקא, שהיה מלא ספרים יקרים מראשונים
ואחרונים, והתחלתי ללמוד מסכת בכורות עם פי' רי"ט אלגזי.

י.

אהרי שבועות אחדים בא אל ביהמ"ד בחור אחר, מאותו הרחוב,
והתחיל לשיח עמי. סיפר לפני כי בביתם יש ספרים הרבה, ואם רוצה
אני ישאלם לי לקרותם. בקרתיו בבית אביו ה' משה כהן, ומצאתי שם
אוצר ספרים מספרי השכלה, חדשים וגם ישנים אשר לא ראיתים מעודי;
מן ספרי מאפו, ריב"ל, לילינבלום, סמולנסקי, יל"ג, לבינזון ועוד. ער
"ספרי השנה", "התקופה", לוח "אחיאסא" ספרי הוצאת "תושיה" בלעתי
אותם בכבודה בטרם קיץ. בעודני בביתו קראתי, ושאל לי כמה מהם
לקרותם בביתי, וכאשר התורתי לו השאלים, נתן לי אחרים, והיה היום
לי ללמוד, נהליה לקריאה, עד במשך לילות החורף קראתי כל המובחרים

שבהם. פעם אחת השאיל לי מחזה קטנה "בת שבע" מן ה"ר מנדלקרן. הרגיש אביו כי חסרה לו בארנונו. שאל את בנו, ואמר לו כי השאילה לי, בא אל ביתי להחזירה לו. החזרתיה לו בטרם שקראתי אותה. ומאז נהלאה סגר על מסגר ארון־ספריו. סמכה השאילה, והקריאה נכרתה.

י"א.

מלאתי מלים אחר הקריאה ונחה עלי רוח השיר, כתבתי שירים ופרוזה, הפצתי להראותם להמשכילים אשר בעיר, ולהסופרים אשר ספריהם קראתי ומשכנם בעיר ווארשא לשמוע משפטם אשר יחרצו על בכורי פרי־עמי, באתי אל בית הסופר א"ש פרידכערנ, אל המו"ס אי"ש, הייתי בבית המשורר מ"מ ליטעווסקי, ראיתי את הסופר שפ"ר ואת המו"ל בן־אביגדור, ואת המשורר א' ליבושיצקי, באתי אל בית העורך נ"ס, בקרתי את בית המערכת "הצפירה" והסופרים העוזרים בעריכתה י"ח זאגארודסקי, ומיכל ועבר, בחרו בכמה מאמרים שכתבתי והדפיסום כעתון "הצפירה". איש אחד יעצני ללכת אל בית הסופר והמשורר י. ל. פ. ברחוב צנלנא, כי הוא מקרב מאד הצעירים המתחילים ומתקן פרי־עטם והורם מה שיכתבו. באתי אל ביתו ומצאתי שם כמה צעירים שהתחילו אז לבצבץ. בתוכם היה ש. אש. ה"ד נומברג, כולם הלכו בנלו־יראש ואני לא הסרתי את כובעי, יען פאותי היו קשורות תחת כובעי. כאשר הראיתי לו מפרי־עמי, קבל אותי בפנים זועפות, וצוה לי לבוא אליו בעוד ימים אחדים לקבל מענה. כשבאתי בפעם השניה ועמדתי ככובעי הביט בפאותי, שהיו בולטות ונראות, מפני שהקשר עלי ראשי נעשה רפוי, זרק בכעס על שולחנו הנייר שנתתי לו בפעם הראשונה וקרא בקול "שיריך לא יצלחו לכלום, באושים הם" — והלך לו לחדרו השני. לא היה שם איש, הלכתי מביתו בכושת פנים ובפחי נפש ואמרתי בלבבי: אם משורר גדול כמוהו אין בו תרבות ובורח מראיית פאות ארוכות, כמו הם"ם מריח הקטורת, בקהל משוררים כאלה לא אקח חלק, ולא אהיה שוטה בחרוזים, כי טבא חדא פלפלא חריפתא ממלא צנא דחרוזא, ואתנהלה לעמי לכתוב מלי דאורייתא ולא מלי דכדוכא, (אח"כ בא לידי מאמרו שלעג על "השטריימל" של הרב מעירו והכרתי מעשיו).

י"ב.

אז נתיישבתי ללמוד בביהמ"ד הנ"ל שיעור בעיון, ובעזר החל"ד חרשתי חידושים בסוניות הש"ס על פי ספרים מראשונים ואחרונים.

והעליתים בביתי עלי גליון, וכמשך הזמן נתמלא הפנקס החדש שקנית
לכתוב עליו דברי חידוש, והיה לי ספר יפה. כולל פלפולים נאים בכמה
שיטות של התלמוד. משתוקק הייתי להעלותם על מכש הדפוס ומפני
חסרון כסף, הלכתי לשאול עצה אצל החכם השלם, מחבר חבורים
מחוכמים מר דובעריש טורש, שהיה מדפיס וגם מחבר, וספרו „מאזני
צדק“, איידי דחביבא לי בסגנונו הטוב ובמליצותיו היפות הלכותות
מתנ"ך ומתובלות בפתגמים מדברי חז"ל, באתי אל ביתו וספרי בידי.
קבל אותי בפנים יפות, קרבני בשתי ידי, הלל כשרוני, ומאמץ אותי
בדבריו הטובים, וכאשר אמרתי לפניו משאלתי השיב לי, כי הוא איננו
מדפיס ספרים אחרים על הוצאתו, רק יתן לי עצה נכונה, ואסיר-תקוה
הנהו כי אצליה בדרכי, — ויעץ לי להציע ספרי לפני הביבליוגרף הנודע
ר' אהרן וואלדען, מחבר ספר „שם הגדולים החדש“, כי הוא מו"ס ומו"ל.
שמעתי לעצתי והלכתי מיד אל בית מסחר ספרים שלו ברחוב נאלעווקי,
ומצאתי שם את בנו הר' יצחק מאיר ואמר לי לעלות במדרגות אל
אביו היושב למעלה בחדרו. בעת שמר טורש היה מכנהו „ביבליוגרף“,
ציירתי בנפשי דמות פרצופו ותבנית מלבושיו כאחד הסופרים
המשכילים אשר בעיר, אבל כשפתחתי דלת ביתו ראיתי איש זקן בפאות
ארוכות, זקנו לבן ולבוש בגד אטלס, קובע-סמיט סגלגל ורחב שוליים עלי
ראשו, יושב על יד השולחן ומעיין בספר. פניו רזות, גבות עיניו גדולות
ומטילות אימה. מבט עיניו חדה. נשארתי עומד על סף ביתו, יראתי
לנשט אליו ולא העזתי פני להציע לפניו ספרי שיוציאנו לאור בכספו.
עמד ממושב ובא אצלי, אחזני בידי והוליכני אל תבסא העומד על יד
שולחנו לשבת עליו, אזי שבה רוחי אלי והרהבתי בנפשי עוז לאמר לו
למה באתי אל ביתו. כאשר שם עיניו בספרי ומעלעל אותו מהחל ועד
סופו, שאלני בן כמה שנים אתה? בר-שיתסר אנא, השיבותיו, ואז
התחיל לדון לפני קל וחומר בניגון הגמרא „מה, אם המחבר הוא איש בא
בשנים, אבל איננו מפורסם. קשה למכור את ספרו ואין הרבה קופצין
עליו לקנותו. כ"ש אם המחבר הוא בחור-צעיר, בן בלי שם, מי יקנה את
ספרו? ואיזה מו"ל יניח מעותיו על קרן הצבי? הנני מוציא ספרים היכי
דאיתמחי נכרא ואיתמחי קמיע. אכן הנני רואה, כי יש לך כשרון טוב
לחבר ספרים, לכן איעצך עצה טובה והיית עי"ז למפורסם ותצא לך
מוניטין בעולם. אמנם עצה זו, חז"ל קמשמע לן, באמרם „הרוצה
שיתסימו דבריו יתלה עצמו באילן גדול“, והוציא ספר „נפלאות

חדשות" — שיצא זה כמה שנים לאור והרבה קופצין עליו — והראה אותו לי לאמור "כזה תעשה בראשונה. אם תוכל לכתוב ספר כזה, שיכלכל דברי תורה מגאונים צדיקים, אשר לא ראו אור הרפוס מעולם. רק נשמעו בין החסידים, שמספרים אותם זה לזה, מה ששמעו מעצמם או מפי אחרים, שיחות צדיקים, ובתוכם תוסיף נופך משלך, אוי יהיה נודע שמך על ידם ותמצא אח"כ מו"ל שיוציא ספר שכולו שלך על הוצאתו, ואם תשיג ידך לעשות ספר כזה, תביאנו אלי ואוציאנו לאור הרפוס", כה דבר אלי האיש הזה. וראיתי כי בסבי טעמא ודבריו דברי טעם, ולא לרחות אותי מגמתו. לקחתי עמי הספר, "נפלאות חדשות" להיות לי לעינים והלכתי לביתי לחשוב מחשבות, איך לעשות ספר כזה.

י"ג.

נודעתי כי לא הרחק ממקום שבותי, ברחוב ברזל, יש בית מדרש ישן הנקרא "כיהמ"ד של חידושי הרי"ם" ושם מתאספים חסידים זקנים לאכול ביחד סעודה שלישית מדי שבת בשבתו, מדברים דברי תורה מה ששמעו בעצמם מפי צדיקים ומה ששמעו מפי אחרים בשם. באתי שם בכל יום השבת בערב להתפלל מנחה ולאכול עמהם סעודה שלישית. שמעתי שיחתם שיחות צדיקים, שיחה עריבה ומתונה מדברים בנחת. מספרים בלחש, זה אל זה ממללים, ומלחשים והכל נשמע כי דממה וחושך משתמשים שם. מוזרים מעט ומשיחים הרבה וכל דבריהם נחרתו בזכרוני. כשבאתי לביתי רשמתי הכל עלי ספר, סדרתים על סדר הפרשיות ומועדים, והיה לי חומר לכתוב ספר כמו ספר "נפלאות חדשות". הוספתי כמה דברים משלי מענין לענין, ובאותו ענין. נקבתי שמו "ספר קהלת בן-דוד" — והבאתיו אל הר"ר אהרן וואלדען.

י"ד.

כאשר קרא את כתב ידי מרישא ועד סיפא, קרא אלי "היטבת לעשות! הכרתי בך מיד שיש לך כשרון גדול בזה" ויאמר לשנות שם הספר ולחלקו לשני חלקים. שם האחד קרא בשם "מלין חדתי", ואת השני קרא בשם "מלין יקירין". וישבתי בביתו למצוא פרט השנה על שם החדש של ספרי ועלתה בידי לכתוב "ס' מלין חדתי" לפ"ס. אשר בנימטריא תרס"ב. אכן באותה העת היתה תחלת הקיץ של שנת תרס"א, לא חששתי על מחצית השנה היתירה, והמציא מיד הכת"י לבנו לשלחו

להצנזור. ובשלהי דקייטא הופיע הספר „מלין חרתינ“ מבית הדפוס בפיעטרקוב. ואח"כ נגמרו האמהות של הספר „מלין יקירין“ בבית הדפוס שם, ובנו הרי"ם שבק אז חיים לכל חי, ונשארו המאטריצין בבית הדפוס עד שקנה אותן המו"ס ר' שמעון רוטמינברג מלודז ונרפסו על ידו.

ט"ו.

אחרי כן העתיקו הורי משכנם מפרבדהעיר לתוך העיר, ברחוב נאווי ניארסקי לא מצאתי מיד מקום סבוע שתנוח דעתי בו ללמוד שם בעיון. לפרקים למדתי בחברה ש"ס ברחוב פראנצישקנר ופעמים באתי לבית החסידים דגור ברחוב ההוא. פעם אחת ישבתי שם לכדי על יד שולחן ארוך ועיינתי בנמרא. התקבצו יחד כמה אברכים, שאוכלים מן על שולחן חותניהם ועוסקים כל היום בשיחה בטילה, ועמדו בכנופיה על יד השולחן שהייתי יושב על ידה. שמעתי זה לזה שואלים, אם ראה את הספר החדש „מלין חרתינ“? כלם היו מהללים ומשבחים אותו. אחד אמר. בלתי ספק חברו חסיד-זקן, שידוע חסידות ורזין דאז רייתא. בתוך דבורם נגש אברך אחד אל החבורה כששמע שהיו מספרים בשבחו של המחבר, בא לגנותו ואמר אני שמעתי כי בחר-צעיר הוא מחברו, וגם שמעתי כי בא לפעמים ללמוד כאן ב„השטיבל“. כששמעו את זה, הורידו לארץ ראשם והתחילו מלהשים זה לזה, „אם יבא אותו הבחור לכאן. נמתח אותו על העמוד ונעשה לו „משכנתא“... כששמעתי לחישתם, הייתי כופף ראשי על הגמרא. למען לא יראו את פני, אולי מכיר אותי אחד מן היושבים שם. כאשר נתפרדה החבילה וזזו מן השולחן, הלכתי חוצה ולא שבתי עוד שם כל הימים שהייתי בווארשא.

ט"ז

אחר הדברים האלה קבעתי מקומי בחברה ש"ס הליטאי, ברחוב נאלעווקי. שם נתדעתי עם הבחור העלוי המופלא מר חיים (אלטר) העללער, שנתגדל בבית דודו הגביר ר' יעקב ברוידא. הרבה פעמים בקרתיו בבית דודן ואמר לפני חידושיו על הרמב"ם. פעם אחת מצאתי יושב בביתו את המחבר המפורסם ר' משה חיים טריוואקס מעיר ראדזין, שהיה סוכן של הירחון „המאסף“ שי"ל בירושלים. ויקבל ממני כמה חידושים והדפיסם בירחון הזה. שם בחברה ש"ס הכרתי את הרב

הגאון ר' משה בצלאל, רב מסייני. ע"י ענותנותו במקום גדולתי לקח אותי תחת זרועי, והלך עמי בביהמ"ד אחת הנה ואחת הנה. לשיח עמי בדברי תורה. אהבתי לראות פני מאוריני ומוריני שבאו לעיר ווארשא ולחזות בזיו פניהם, לזכות לאורייתא בגין דא. כשבאו הרכנים הגאונים, ר' חיים סלוביצקי מברסק, ר' אלי' חיים מיוז' מלודז', והרב מסלונים, הלכתי אל בית מלונם לתת להם שלום והחזירו לי שלום. עם בנו של ר' חיים דברתי בדברי תורה. כן קבלתי פני הרב הגאון ר' יוסף ראזין, רב מדווינסק, בבית חותנו, ואת פני הגאון ר' יוסף ענגיל מכענדין, בבית גיסו. ראיתי את הרב הגדול הישיש ר' יהושע הרישחרד-המח"ס בנין יהושע וחומת יהושע, רב מעיר מולדתי ואריק. שמעתי דברי תורה מפיו הרב הגאון הצדיק ר' מאיר יחיאל מעיר אוסטראווצי, בבית אחד מאנשי שלומו ר' מאיר קליינר, ומפיו הרב הצדיק ש"ב ר' שמעון מסקיערנעוויץ, בבית גיסו ר' יוסף טננבוים. בקרתי את הרב"ג חכם וסופר ר' אליה עקיבא רבינוכויז רב מפולטבה, כשבא לרגל עתונו "הפלס". התהלך עמי בעם ריע. בקרתיו כמה פעמים בבית חותנו ר' אליה רוזנברג ובבית גיסו ר' יונה. עזרתיו בעריכת הירחון. כמה דברים הדפים בו בשמי. אח"כ נודעתי כי לנגד ביתי יושב הרב"ג בלשן ומדקדק ר' יוסף הלוי יעבץ, מח"ס יאמץ אמונה ויוסף לקח, וספר אמתת הקבלה, הוא חוסיף בפיו מלכים עח"ת בכסף ספר דברים. בבתי אל ביתו ללמוד אצלו ספר תורת כהנים עם פיו קרבן אהרן. בספרי "מלין יקירין" נדפס ממנו שני דברים ששמעתי מפיו על סדר הפרשיות.

ו"ז

בשנת תרס"ב בא איש נוכח וצבוע, והסית את אבי לעשות עמו שותפות בית-חרושת לבורית בעיר נאשעלסק ולבוא לגור שם. כשבאו שמה למדתי הלכות טריפות אצל הרב הגאון ר' יעקב אורנר רב דמתא, מח"ס טהרות אוזב ונפש יהונתן, וסמך ידיו עלי והתיר אותי "להנרות ולדון" בישראל. פעם אחת ישבתי בביתו באו שני שוחטים לדון לפניו על דבר הריב שהתפרץ ביניהם, בשעה שפגעו זה את זה ככפר לשחוט אצל קצב אחד. זה טען, כי שילם בכסף מלא להרב מטשעכאנאו לתת לו לשחוט שם ונתן לו לבדו רשות לשחוט בהגליל ששייך לעירו. וזה טען כמו כן, זה הוציא שטר מכירה בחתימת ידו של הרב, וזה הוציא שטר מכירה בחתימת ידו, ויען שיצא שמו של הרב דנאשעלסק, כי שינא

בצע הוא וכי העיר סמוכה היא להגליל, לכן באו לפניו לר"ת. כשנפטרו ממנו, אמרתי להרב מנאשעלסקי, אם רב בעיר עושה רמיה כזו, למכור גליל אחד לשני שוחטים עניים, לא אהיה רב כל ימי, כי הפוכי בעיסקא טב מינה, אם כומריא ננבין לאלהיא מאן מומי בה ומאן מקרב? אמנם אינני מתחרט על מלאכת-הרבנות שלמדתי, אבל על "הרבנות" בעצמה כבר אמרו חז"ל "שנא את הרבנות", ואוי לה לרבנות". ולא אעשה אותה קדרום לחפור בה ולהיותה לי למחיה ולכלכלה. כשבאתי לביתי קרעתי כתב-הסמיכה לשני קרעים, שקבלתי זה לא כבר מהרב דנאשעלסק.

י"ח.

השותף הנוכל, משה דוד הצבוע, לקח לחלקו עוד שותף אחד, שהיה חותנו ושמו בעריל. ושניהם עשו קנוניא ביניהם כדי לגזול מאבי את כל רכושו אשר הביא אתו לנאשעלסק, ויצא נקי מנכסיו. אבי נאמן-רוח היה ולא ידע לרמות; תבע אותם לדין תורה, וחפץ לעשות בוררות מן אנשי העיר-הנוכלים השמיטו את עצמם מלכוא לדין עמו באמתלאות שונות ונמשך הדבר ירחים אחדים עד שהוכרח אבי לעזוב הכל ביד הנוכלים ונסענו משם ושכנו אל עיר טשענסטחוב, אשר יצאנו ממנה זה שמונה שנים. ככלות השנה קבלנו מכתב מהרב דנאשעלסק אשר בו הודיענו, כי ברק הכה בבית החרושת של בורית ושרף אותו עד היסוד, ואש מתלקחת גם בהטחנה של קמח ובבית דירתו של ה' בעריל, שהיו בנוים כולם מעץ ועמדו לא הרחק מבית החרושת ונשרפו הכל, ואת כל רכושם אכלה האש.

י"ט.

כל מה שטלטלו אבותי לא היו אלא בשבילי; על ידי מסעיהם באתי למקומות של תורה, בהם הרבה למדתי מרבתי ומחברי, ומהם למדתי יותר מכולם, כמו העוקר נטיעות ושתלן במקום אחר, מתעבים מתרחבים ומתגדלים יפים, כן בני הנעורים. בני גילי שעזבתי בנסעי מעיר טשענסטחוב, מצאתי אותם גדיים כמו שהיו, ולא נעשו תישימים במשך הזמן.

כ.

כבואי אל העיר אשר חונכתי בה, ותנח עלי רוח-הספרות, כתבתי

"שכלים מלאות וטובות" במקום הקדמה לספרי דגן כחורים (חלק ראשון) ציירתי בהם חיי הישיבה - בחור לשבת, ואת הבחור המפסיק ממשנתו ומתלמד להיות מנהל - פנקס לננאי. הספר מיוסד על שיטות בסוגיות הש"ס, בפלפולים חריפים ע"פ סדר א"ב, אשר כתבתם בווארשא בביהמ"ד אשר בפרור וואליא. המו"ס המופלג ר' בנימין ליכעסקינד מעיר פיעטרקוב, כשראה אותו בידי, חטפו ונתנו לבית הדפוס אשר בעירו, ולא רצה להמתין על ההסכמות, שאקבל על ספר זה שכולו משלי, ולא כמו אחיו הראשונים, שהוספתי בהם אך נופך משלי, רק הוסיף לכתוב בשולי ההקדמה "הסכמות יבואו בהוצאה השניה". ויען שהדפים מן האמהות (מאטריצין) כמה פעמים, כי בחורי הישיבה קפצו עליו לקנותו, לא הוסיף ההסכמות שקבלתי מגאוני הדור אחר ההוצאה הראשונה. זמן ארוך היה לי חליפת - מכתבים עם בחורי - חמד כרבר ספרי זה.

כ"א.

בשנת תרס"ד סבצתי ואספתי מאמרי חו"ל מש"ס בבלי ומדרשים, הכוללים הנהגת האדם. עשיתי בהם סימנים על סדר א"ב, אחד באחר יגשו, כלם מתאימים ונעשו כנוש אחד, כאלו בדבור אחד נאמרו. הצבתי להם ציונים ומראה מקומות ונקבתים בשם "זכרון אברהם", נדפס אז ע"י מו"ס ר' העניך לאפידות מעיר טשענסטחוב, ויצא לאור עם הסכמות מגאוני הדור ה"ה ר' חיים ברלין מיעליסאוועטגראד, ור' משה נחום ירושלימסקי רב מקיעלץ, מח"ס לשד יהשמן, ומנחת משה ועוד, ור' יעקב אורנר רב מגאשעלסק, ור' אליעזר דייטש רב ור"מ מבניהאד מח"ס תבואת השדה ועוד. הרבה קופצין היו עליו לקנותו כשיצא אורה ונדפס כמה פעמים, כי היה שוה לכל נפש ואח"כ נמכרו האמהות להמו"ס ר' העניך זילבערשאץ מעיר בעגדין, ונדפס על ידו כמה פעמים. באותו זמן קבלתי התרת - הוראה מהרב הגאון הרב רמ"נ ירושלימסקי הנ"ל, לא לקבל על ידה משמרת רבנות היתה כוונתי, רק שתהיה לי למזכרת תחת הראשונה שקרעתי מכתב.

כ"ב.

בעת ההיא באו בחורים הרבה, מערים שונות ללמוד בביהמ"ד מעיר טשענסטחוב. סבעתי שיעור בעיון אפס עם קצתם. התחלתי ללמוד עמהם מסכת קידושין עם חידושים ע"פ ספרי ראשונים. פלפלתי בדבריהם.

הקשיתי וישבתי. וכד סליקא מסכתא, מצאתי כתוב חומר דין לספר הראוי לבוא בדפוס. קראתים בשם "פני יצחק".

אז יהיה הגיל לבוא אלי בחור אחד שבא מעיר אחרת ללמוד פה ולא היה מתלמידי, ורצה לקפחני בקושיות. ולי אמר, יען הוא לומד לבדו שיעור-עיון במסכת מכות ואין לו למי לשאול, לכן בא אלי. פעם אחת הקשה לי קושיא כבדול. אמרתי לו צריך לי עיון בזה, בקשתי בין הספרים בביהמ"ד למצוא איזה ספר על מסכת זו. מצאתי שם ספר שאגת אריה שנדפס לא כבר מגאון אחד על מסכת מכות ואנכי לא ראיתיו עד הנה וראיתי בו קושיא זו. וגם קושיות הראשונות שהקשה לי מקודם. כשראיתי לאותו הבחור אח"כ, אמרתי לו גנובי למה לך? הלא טוב לך לגמור ולסבור, ולעיון היטב בגמרא ותוספות, ולא לבקש קושיות בספר שאגת אריה ולהטריח אותי לעיון בתירוץ: כשראה שנבעו מצפוני ונגלו לפני גנבותיו בדבר "שאיננו בתשלומי כפל" ... עזב את ביהמ"ד ולסע מן העיר.

כ"ג.

אז בא לביתי איש אחד לבוש בחלוקא דרבנן, בעל זקן שחור וארוך, מגודל יותר מן הרגיל, ונקרא בפי המון עם בעיר טשענסטחוב, "ר' פיבישיל" וספר ישן בידו, וסיפר לפני מעשה בדויה מלבו: "הלך לטייל ביער וירדו גשמים ולא מצא דרך לצאת מן היער. התחבא עצמו תחת עץ חלול ומצא בו ספר זה. ואיידי שמצאו בדרך נס חביבא ליה ורוצה להדפיסו מחדש, והיה אצל רב דמתא ויעץ לו לבוא אל ביתו, כי בקי אני בענין ההדפסה, ואתנה לו עצה נכונה בדבר זה, לכן בא אלי. ובדרך אגב מבקשני להוסיף בספר זה דבר משלי, כדי שיזכה בו על ידי שינוי מעשה ולא יבא איש אחר להשיג גבולו, וידפיס הוספה זו על שמי". אמרתי לו אין לי פנאי כעת, כי טרוד אני בלימודי שיעור-עיון עם בחורים מן הבוקר עד הצהרונים, ואחר הצהרונים הנני לומד לעצמי וכותב ספר חדש. התחנן האיש והפציר בי מאד, ואמר כי יספר לפני הסבה האמתית יען מחוסר פרנסה הוא, לכן רוצה לסבב בעיירות עם ספר זה ולרכוש לו מעט כסף, וקפץ ונשבע, כי כל מה שאוסיף עליו ידפיסנו בשמי, ולא ישנה ממנה אפי' בקוצו של יו"ד. ובחלקת לשונו פיתה אותי ולא הרפה ממני עד שהבטחתי לו ליקח לי מועד להכינו לבית-הדפוס עם נופך משלי. והנה הספר הזה היה שמו "סאה סולת" שנדפס מכבר, ומחברו היה ר' רפאל

ידידיה מנורצי, וראיתי כי רובו ככולו מיוסד על אדני פסוקים, ושברי פסוקים מתנ"ך, וקצתו מלוקט ממאמרי חז"ל, ומחוסר בו ציונים ומראה מקומות, ומפאת שלא היה בידי קונקורדנציה, יגעתי למצוא בתנ"ך המקורים לציין המקומות, והצבתי בשולי היריעה ציונים ומראה מקומות. ומה שנתחדש לי בתוך הכתיבה הוספתי בו קראתים בשם "מחזה אברהם". כתבתי הקדמה, וכל הספר עם הוספות, כתבתי מחדש. ומלאכה גדולה מלאכת מחשבת היתה לי בזה. כשראה אותו האיש ספר זה בכיתי שמח מאד, והודה לי פעמים רבות. ונתתי לו מכתב אל המדפיס רוזינגארטען בפיעטרקוב, ונסע מיד לשם, אחרי כמה שבועות קבלתי מבית הדפוס טופס אחד מודפס מספר "סאה סולת" עם ההוספות והתקונים שעשיתי בו, אבל לא מוזכר בו שמי אפי' פעם אחת. ולוטה בו מכתב מן המדפיס אשר בו מספר לי "כי אותו האיש לא זו בלל עת ההדפסה מבית הדפוס. וכתב ומחק בעלי הנהגה, ולא חפץ בשום אופן להדפיסו על שמי, וישב שם עד שנגמרו הספרים ולקחם עמו ונסע משם ואתי הסליחה" וזה "המצטדק" שהוא דובר שקרים ונשבע לשקר, הולך וסובב מעיר לעיר ומתעמק בטלית שאינו שלו. פעם אחת פגש אותי בביהמ"ד בעיר דומברובה. כשראני, פרח לו איש "האמת".

כ"ד.

פתאום באה השמועה, כי אדמו"ר מהריא"ל מגור הלך לעולמו, נצטערתי מאד על האי שופרא דבלי בארעא, ולא צילאי דעתא ללמוד שמעתתא דבעיא צילותא. להפיג צערי רשמתי דברי ספור. והצליח ה' חפצי בידי, ועטי היה עט סופר מהיר ובמשך ימים אחדים עלתה לי לכתוב הספר גדול אשר לא פללתי מראשיתו. נסעתי לווארשא ובאתי בית הרה"ג המופלג בחכמה וזקנה ר' אהרן וואלרען, הראיתי לו קונטרס ההספר אשר נקבתי שמו "זכר צדיק", ויעץ לי להציע אותו לפני המו"ס ר' ליביל מארגנשטרן שידפיסנו בהוצאתו. באתי אל בית מסחרו ברחוב פראנציסקאנר, מצאתי שם גם את מנהל הר' נחמן אהרן יאקובי, קבלו את ספרי בחפץ ובתשואות חן. המנהל אמר לשנות את שמו ולקרותו בשם "מספר מר". התניתי עמהם שלא ידפיסנו בשלימותו עד שאקבל הסכמות מגדולי הרבנים מחסידי גור על הספרי. אחר כמה ימים קבלתי מבית הדפוס בפיעטרקוב עלי ההגהה. שלחתים אל הרב החסיד המופלג ר' שמחה'לי, רב מעיר פולטוסק ואל הרב החסיד המופלג ר' נתן, רב

מפיאסעצנא. בתשובתם אלי כתבו „כי לפי דעתם לא נמצא כעת איש, הראוי לקשור הספד על גברא רבא כוותיה, ומטעם זה לא נשאו הספד עליו בעריהם“, כתבתי אל המו"ס שיצוה להמדפים שישלח מיד אלי עליהנהגה עוד הפעם, לשלחם אל רבנים אחרים. וימתין עם נמר הדפסת הספר עד שאקבל תשובתם. אחרי ימים אחדים קבלתי אכסמפלר אחד מודפס, מספרי „מספד מר“. שאלתי בתלגרמא את המו"ס למה זה מיהר לעשותו ולא קים יהתנאי שהתניתי עמו? השיב לי במכתבו, יען ששמע אשר ביום „השלשים“ לפטירתו של הרה"ק יתאספו כמה אלפים חסידים מעירות שונות לעיר גור, לכן החיש לגומרו, כדי למוכרו שם בהוא יומא. (נודעתי אח"כ כי הרפים עשרת אלפים טופסים וכמעט כולם נמכרו אז, ולי שלח המשה ועשרים אכסמפלרים בעד שכרי). ואח"כ הרפסו בשם „זכר צדיק והוא מספד מר“.

כ"ה.

אחרי שבועות אחדים הגיע יומא דהלולא של פטירת הרה"ק בעל הספר „תפארת שלמה“ מעיר ראדומסק. וחסידיו - ראדומסק מתאספים מכמה עיירות להתפלל בהוא יומא על קברו. בא המו"ס ר' העניך לאפידות מעיר טשענסטחוב למכור שם ספרים. כאשר סידר הספרים בביהמ"ד עלי השולחן. בתוכם היו כמה אכסמפלרים מספרי „הספד מר“ — שהחלפתים עמו בספרים אחרים — כשחזר לביתו סיפר לי מעשה רב שראה בראדומסק: רב של עיר ראווא שהוא ממשפחת הרה"ק הנפטר לקח ספרי זה והעמיד עצמו סמוך אל המקום אשר עמד שם המו"ס וקרא אותו ונשקו אח"כ. אברך אחד שראה נשיקתו מרחוק, נגש אליו ושאל אותו, מה דעתו של הרב על דבר ההספד הזה? טוב מאד, טוב מאד, נענה הרב בראשו, אמר לו האברך, המחבר הוא „בחור“, שתק הרב. הספר אוחו בידו ועומד במקומו, הוסיף לאמור לו „מ'ואנט ער איז אקלוגער“. ... פנה לו עורף ולא השיב לו מאומה. רק הניחו על השולחן אל המקום שלקחו משם ויצא מביהמ"ד.

כ"ו.

בשנות תרס"ו ותרס"ז לא נדפסו ממני ספרים, כי טרוד הייתי להשתחרר מעבדה"צ ולישא אשה. רק מאמרים בשאלות הזמן נדפסו ממני בהעתונים הצפירה, המליץ והצופה, וכן בהשבועון „קול יעקב“

שהתחיל להפיע אז בווארשא. וח"ת כתבתי אז בירחונים כמו "בית ועד לחכמים" שי"ל בסטמר ע"י ר"ש פולק ו"אוהל יצחק" ע"י ר"י קליין, ב"המאסף" שי"ל בירושת"ו ע"י רב"צ קואינקא. "וילקט יוסף" ע"י ר"י שווארץ בבוניהאד. תמונתי הראשונה שהובאה כאן היא מאז. כשנרפס מאמרי "תוכחת מגולה" בהשבעון "קול יעקב". אשר בו הוכחתי את החרדים שנותנים את בניהם להתרועע עם הצעירים החופרים בסתר נגד משטר המלוכה ומבקשים קונסטיטוציא, וביותר הזהרתי את החרדים מעיר ט. על בניהם. מאמרי זה נרפס כמה ימים קודם חג השבועות. בערב החג כשבאתי להתפלל בביהח"ס, בא אלי אחד מן המתפללים אחר תפלת המנחה, ובקש ממני לצאת עמו אל החצר כי דבר סתר לו אלי. כשיצאתי חוצה, ראיתי כנופיא עומדת בחצר זקנים עם נערים. וכשראוני באו בערבוביא וצעקו אלי, למה נתת שם החרדים של עיר טשענסטחוב לשמצה בהעתון? למה כתבת כי הבחורים מעירנו מתרועעים עם ריבולוציונים? לולא הייתי בן עשיר, ובאתי ממשפחה עשירה, היו קורעים אותי כרג חג השבועות הזה. עניתי להם כאולתם בשאלות ולא בצעקה, רק בנחת "מאין אתם יודעים כי על עיר טשענסטחוב כוונתי? למה אתם מפרשים אות ט. על עיר טשענסטחוב? הרי אני לא כתבתי בפירוש שם העיר, רק בעיר ט. כתבתי הלא כמה עירות יש בפולניא המתחילות שמותן באות ט' כגון עיר טומשוב, טשעכאנאוו, טשיזעווי טורעק ועוד? ואם אתם יודעים בעצמכם כי בחורי עירנו עושים כן, מה תצעקו אלי? צעקו על בניכם! ולמה תלינו עלי, כי הזהרתי אותם?! " לא שמעתי תשובתם, עובתים ונכנסתי להתפלל ערבית ב"השטיבל".

כ"ז.

בשנת תרס"ח הייתי סמוך על שולחן חותני הגביר ר' יהודה ליב ענף-פרי בעיר דומברובה-גורני. כתבתי הקדמה יפה אל ספרי "פני יצחק" על מסכת קידושין וקבלתי עליו הסכמות מגאוני יהודה ה"ה, הרב הגאון ר' שלום שוואדראן מברעזאן מח"ס דעת תורה ותשובת מהרש"ם, ומהרב הגאון ר' אליהו פוסק רב מאוליפוליע מח"ס שו"ת מור ואהלות וכורת הברית, ומהגאון ר' צב"י מיכלזאהן, רב מפלונסק, ומהגאון ר' יצחק דאנציג רב ומו"ץ בפטרבורג מח"ס שו"ת בית יצחק ויסודי העשרים, ומהגאון ר' משה גחום ירושלימסקי

רב דקיעלץ, ומהגאון ר' אלעזר דייטש רב ור"מ מכוניהאד מח"ס תכיות
השרה, נדפס ע"י המו"ס ר' העניך זילברשאץ, ואח"כ נמכרו האמהות
למו"ס יעלין מוונגראוו ונדפסו על ידו כמה פעמים. הרה"ח וסופר בן ציון
אייזנשטדט מעיר ברוקלין באמעריקא, הביא אז תולדותי בקצרה בספרו
„ספר החיים“. ובנו של הרה"ג מפלונסק רש"ב מיכלואהן, הביא בשמי
דברי תורה בספרו „שמן הטוב“ שנדפס אז על ידו.

כ"ח.

בעת ההיא בא רב מעיר קטנה פטשינוב, והמדה לבו להיות רב
בעיר דומברובה - גורני, כל הימים היתה יחד עם עיר בענדין והרב דשם
פרש כנפיו עליה, וזה בא להפריד בין הרבנים ולחלקה לכדה עם רב
מיוחד לה. התיישב עצמו בעיר דומברובה וקנה לעצמו בכסף עוזרים
וסבבו מבית לבית לקבץ חתימות מבני העיר, כי חפצים לעשות קהלה
לעצמם, ובחרים ברכ מפאטשינוב להיות רב בקהלה החדשה. הרב ר'
ישכר בעריש מבענדין הוציא לאור הדפוס איסורים מה שאסרו גדולי הדור
הוראתו של הרב הזה המשיג גבולו, וזה לא חש לדבריהם ועשה את שלו,
והבעיר את היבעירה בין יושבי העיר. נתחלל שם שמים על ידו, וכבוד
„הרבנות“ ירדה לדיוטא התחתונה בין המון עם, עי"ז נתוספה לי שנאה
על שנאתי, ואת „הרבנות“ מאסתי ביתר עז, וכאשר באו אלי אז שני
אנשים, שלושי עיר זאריק, והציעו לפני לקבל עלי משרד הרבנות בעיר
מולדתי, יען זקן - זקני היה רב שם כמה שנים, ואחריו זקני היה דומ"ץ
שם. עפ"ז היתה לי לדבריהם טענת „חזקה“ שם, ומשפחה גדולה מצד
אמי היתה לי שם, שחפצו מאד בבחירתי מפני כבודם. וכאשר ספרו לי
השלוחים, כי יושב שם אחד מן „הנכדים“ של טריסק והתרכרב בהעיה,
הבנתי כי על ידי תתפרץ מריבה בין יושבי העיר החפצים בי עם
„הצדדים“ החפצים בו, עניתי להם, אהבתי את המלאכה ושנאתי את
הרבנות, כמאמרם במילי דאבות, ונפשי קצת בלחם הקלוקל הזה, לכן
בעירכם אל תבא נפשי, ובקהלכם אל תחד כבודי!

כ"ט.

כשהגיעה השעה - שהיה לי לדאוג למצוא טרף לביתי, בחרתי
באומנות אבותי, — מלאכת בורית — ונסעתי על זמן קצר לעיר וויען
ושם בפרבר העיר אונצערסדארף, למדתי בבית חרושת של כעמיע עיקרי
ידעות הטבע של החמריים שנעשה מהם בורית, וכמו כן למדתי שם

לעשות כמה מינים של בורית, אשר לא ידעו אבותי, והיה היום לי למלאכה ובלילה באתי אל העיר. כשנשלם למודי שבתי לביתי, אח"כ קניתי בית בעיר טשענסטחוב מכסף נדוניא, ונתתי לכנות בחצרו בית חרושת גדול לבורית, לא ירחק משם באותו הרחוב עומד בית חרושת גדול שבנדולים בארץ פולניא של מלאכת בורית, שנודע ומפורסם בכל המדינה בשם הפירמא "דזוכאס עט פישעל" שהיה שייך לדודי הר' יוסף דזובאס, ושותפו הר' יחזקאל פישעל, והבורית שלהם היתה חתומה בצורת "דגה" — התחלתי לעשות מינים חדשים של בורית שלמדתי בוויען, והקונים היו שבעי רצון מסחורתי מלאכת מחשבת עשיתי בעצמי ועבודות הגסות והקשות, עובדים פועלים, ובכל יום ויום מוסיף והולך העסק. בני ביתי היו סמוכים על שלחן חותני בדומברובה, ואני הייתי סמוך על שולחן הורי, על יום השבת נסעתי לביתי, ביום הראשון הייתי שב, בראשיתו נסעתי אל הקונים, ואח"כ המסחר נעשה ע"י חליפת מכתבים עם סוחרים. כך הייתי נוהג כמה ירחים, וסחורתי היתה מתפשטת קימעה קימעה יותר. בא אלי סרסור אחד מעיר בענדין ואמר לי, כי יש לו אברך אחד אברהם פישעל שמו ומבקש לעשות עסק בכסף נדוניא שלו, לכן אם אעשה עמו בשותפות מסחרי, אזי אוכל לכנות שם הפירמא שלי בשם הפירמא של דודי ושותפו, והבורית אוכל לחתום בצורת דולפן, — הצי אדם וחצי דג — אזי יתגדל ויתפשט מסחרי מהרה ואעשה חיל. פיתה אותי בדברים ואפת, בזה הרעותי את מעשי וקפחתי את פרנסתי, שותפי התחיל לנסוע אל הסוחרים ולא היה מבחין בין סוחרים לסוחרים והלך אל הסוחרים של דודי ומכר להם בזול והתחרה עמו. דודי ושותפו שהיו מפורסמים לנדיבי לב והיו מפורים לאביונים, אולם במסחרם היו כמו דג גדול הבולע לרג קטן, וכל הנוגע במסחרם להרע להם, דרסו וטרפו אותו כארי ונקמו בו כנחש הודידו את המחיר, שותפי הוזיל יותר, עד שהשיאו את הבנקים לסלק ממני הקונטא, באמרם, נכונים אנחנו לפשוט את הרגל יען כי משליכים אנתנו סחורתנו בזול להקונים, והמה לא ידעו, כי אין לנו הוצאה מרובה, כי בני ביתי אכלו על שולחן חותני בדומברובה, ובני ביתו אכלו על שולחן חותנו בבנדין. הבנקים האמינו להם, וסתמו לנו המעיין, ונפסק מסחרנו כי כל המסחר הלך וסכב אז על שטרי חוב של הקונים, ואם לא היה לנו מקום לסבל כסף על שט"ח שלהם עמד מסחרנו, כי הבאנק יהיה רוח החיה, לא פשטנו את הרגל לכל מי שהוא. שלמנו הכל והנשאר חלקנו בינינו. ביתי

מכרתי, כלי בית החרושת מכרתי, ובעיר דומברובה שבתי, כלי עסק מסחר.

5.

כשנוכחתי כי רבה רעת האדם גם בעולם המסחר ותעשיה, נחמתי כי מאסתי בכלל משרד זו של הרבנות, ולא נסעתי בימי חרפי לאשכנז להשתלם בלמודי חול לקבל תואר דוקטור פילוסופיא ולהיות שם רב. בפולין הורע אז מאד מצב הרבנות. היתה נקנית רק בשתי דרכים, בכסף ובחזקה. מי שמפוזר כסף רב בין הני הדיוטים הקופצים בראש הקהלה הפנויה הרי זה נבחר, או מי שיש לו יתד לתלות בו, כגון שבא מכחו של זקן, או מכחת של מפלגה, הרי זה בא בחזקה וכל האלים נבר. אמרתי לתקן המעוות עתה ולנסוע ברלינה להכנס שם בבית המדרש לרבנים של ד"ר הילדסהיימר. נתיעצתי עם ידידי הרבנים ה"ה הרב ר' ישכר בעריש גראהבארד מבענדין ועם רב דמתא טשענסטחוב ר' נחום אש והסכימו לנסיעתי. כאשר בקרתי את הרב ר' מענדל לאנדא בעיר זאווערצא, שהיה רגיל לבוא אל עיר מינכן באשכנז לבית חתנו השו"ב דשם, אמר לי, הצעתי נכונה ללמוד בהסימינר באשכנז, אבל לא להיות שם רב. רק עצתו היא לנסוע אח"כ לאמערקא לקבל שם רבנות. כלם נתנו לי מכתבים אל ידידם ומכירים ד"ר קאהן רב בעיר קאטוביץ הסמוכה לעריהם, שהיה אחד מן אנשי הועד של הסימינר בכרלין, והוא נתן לי מכתב מיוחד אל ד"ר מאיר הילדסהיימר, אשר בו מבקשו לעזורני באמצעים אשר תחת ידו, להניע אל המטרה שהצבתי לי כי "לאו בכל יומא מתרחש תלמיד כזה".

5"א.

כשבאתי ברלינה, הלכתי אל בית הרב הילדסהיימער ונתתי לו המכתב. והשיב לי כי לדאבונו אין לו פנאי להתיישב בדבר זה, ואי אפשר לו כעת להתענין עמי, כי נוסע הוא היום בערב לאמערקא בתור שליח של החברה "אגודת ישראל" ודעתו איננה צלולה כעת אפי' לדבר עמי. ובתוך כך נכנסו לביתו כמה אנשים ממכיריו והתחילו מתלחשים עמו. יצאתי מביתו, להתראות עם הדרי"ם הנותנים שיעור בביהמ"ד לרבנים, את ד"ר אברהם ברלינר לא מצאתי, ואת ד"ר דוד האפמאן פגשתי בהספריא, ספרתי לו מגמתי ומטרתי. אמר לי, להתקבל בהסימינר בתור תלמיד, מחויב ע"ם חס המלוכה להיות לו תעודת-בוגרת מבית הספר של

המלוכה. אמרתי לו, אולי יש עצה לזה ללמוד עם איזה סטודנט גמרא והוא ילמדני למודי חול כדי לקבל תעודה כזו פה? ע"ז יעץ לי לנסוע מכאן לונדונה ללמוד בדזשואידוש קוללירוש, כי שם לא נחוי תעודה כזו להתקבל בו, כשראיתי כי דחני בשתי ידיו והשיב לי עורבא פרת. אמרתי לו בלעג, "קבלתי רשות מאשתי לבוא ללמוד ברלינה, אבל לעבור מעבר לים לא קבלתי רשותה, לכך איזיל לביתי ואימליך בדביתהי". בקרתי אז את הרב ד"ר מונק. בטרם שיצאתי מביתו אמרתי לו, עתה ידעתי כי יהודים ילידי אשכנז, שונאים ליהודי-רוסיה ופולין, והחרדים שבהם יותר מהם, ורבניהם יותר מכולם...

ל"ב.

הלכתי ממנו אל בית מלוני ולא ידעתי לשית עצות בנפשי, אם לנסוע ישר מכאן ללונדון או לחזור לביתי. ע"פ מקרה נתוודעתי לאיש-מלומד בכעמיע ולמדני איך ללבו חלבי-בהמה לעשותו זך ולבו כשלג — עושים ממנו נרות, ובורית שיש לה ריח טוב, ובפולין מובא חלב כזה מאשכנז — עם לבבי אז אשיחה, כבר אמר החכם מכל אדם, לב אדם יחשב דרכו וה' יכין צעדו. אני לא באתי הנה לרדוף אחר הכבוד ולא להקרא רבי וחכם כוונתי, רק כדי להשתכר ע"י משרד הרבנות, והלא כבר אמרו חז"ל אין אדם יודע במה משתכר אולי שלחני ה' הנה להתלמד מלאכה זו, הקרובה לאומנות אבותי. עובתי את ברלין, ושבתי הביתה. עשיתי לי בית-תעשיה להמס חלב ולזקקו וללכנו. והייתי מתפרנס מזה בכבוד גדול עד התחלת המלחמה העולמית הראשונה.

ל"ג.

בשנת תרע"ג בא אל ביתי המו"ס העניך זילברשץ מעיר בנדין. ראה פנקס-כתוב אתי, שהעתקתי בו חידושים על סדר התורה ומועדים ומכתבים שונים, מה שכתבם הרה"ק אדמו"ר מהריא"ל מגור זצ"ל וחסיד אחד העתים מכת"ק, ונתן לי להעתיקם מכתב ידו בהיותי בווארשא בימי חרפי. ונקבתי אז שם הפנקס, "חידושי גור אריה" וכתבתי בו הקדמה. שאל אותי המו"ס למה אינני נותן פנקסי זה לבית הדפוס, הלא יש להשתכר בו כסף הרבה? עניתי לו, איככה אוכל לעשות סחורה בפרתו של חברי? ועוד, כבר קבל חתן-דודי הרא"ן הורביץ — שהיה בן ניסו של אדמו"ר שליט"א מגור — מכתב מגור להגיד לי לבלי לתת

לבית הדפוס הכתבים האלה, שהזכרתים בתוך הספר "מספד מר" שישנם תחת ידי, כי בני והתני הרה"ק זצ"ל נותנים כעת לבית הדפוס ספר "שפת אמת" ואם ארפיים אגרום להם עי"ז הפסד מרובה והשיבותי לו אז, כי לא עלתה על דעתי להדפיסם, וכאז כן עתה אינני רוצה בזה. ביקש ממני להשאילו הפנקס לקרותו, ורוצה להראותו ג"כ לחותנו הרב ר' ישכר בעריש מבענדין ואח"כ ישיב אותו לי. אחרי שבועות אחדים קבלתי בבירדואר הפנקס בחזרה. אחרי זה קבלתי מכתב מן הרה"ר צבי יחזקאל מיכלזאהן רב מפלונסק, והודיע לי, כי שמע אשר הנני מדפיס עתה חידושי תורה על סדר התורה מה ששמעתי אומרים בשם הרה"ק מגור, לכן אם אתרצה יוכל לשלוח אלי ג"כ חידושים מה ששמע מעצמו מפיו. כתבתי לו לא ידעתי מזה מאומה ויודיעני נא ממי שמע כזאת. בתוך כך עלה ברעיוני, פן המו"ס זילברשץ העתיק הכתבים מפנקסי בשעת שאילה ושלחם לבית הדפוס. נסעתי אליו והורה לי כי כן עשה, ויען ששלחם אל המדפיס קראנברג מבילגוריי, שהיה ש"ב של הרב מפלונסק, לכן כתב לי כל זה. כעסתי עליו, ואמרתי לו כל יזכור שמי בשער הספר! והכתיב לי שכן יעשה. כשיצא הספר מבית הדפוס, ראיתי כי בשער הספר כתוב בו שמי "אברהם יצחק", רק שם משפחתי העלים, ושמות הספרים שחברתי נדפסו בראשי תיבות, והוסיף לקרוא שם הספר "חידושי הרי"ם וגור אריה", יען שכתובים שם בהפנקס ג"כ חידושי תורה מה שכתבם הרה"ק מהריא"ל בשם זקנו הרי"ם זצ"ל. כמשך זמן קצר נמכרו כל אלה אכסמפלרים שהדפיס אז בהוצאה ראשונה, ונדפסה "מחאה רבה" מבני והתני הרה"ק במכ"ע "המודיע" שה"ל הרב הפולטבי שמוחים בה כנגד המו"ל ספר זה, מבלי מזכר שם המו"ל. כתבתי מיד מכתב אל הרב העורך, והודעתיו את הערמה שעשה המו"ס מבענדין וסתם את שמו, וגלותי מעלי המחאה, ואשימה בראש המו"ל האמתי.

ל"ד.

בשנת תרע"ד, כמה ימים קודם שנתפרצה המלחמה, מכרתי כל החלב מזוקק שהיה לי אז, ושלחתים עי"י מסה"ב אל הקונים, שמשלמים תמיד בבית היתביבות בשעת קבלתם הסחורה. פתאום נשמע כי נתפרצה מלחמה בין הרוסים והאשכנזים, וביום ששי בבוקר הודבקו כרוזים אל הכותלים

מבתי העיר לגיזס חיל המלואים. הלכתי אל הפוסטא לקבל בחזרה כספי שנתתי שם למשמרת. צוה לי פקידהפוסטא לבוא מחר. משם הלכתי אל בית הנתיבות ואמרו לי, לא נתקבל לעת עתה על שמי שום תשלומין. ויען מחר יום השבת היה, לא הלכתי אל ביהדואר. וביום ראשון נשמע קול הברה בהעיר, כי במוצאי שבת נסו חיילות הרוסים מן עיר סוסנוביץ, שבה הנביל עד מסביב לעיר לודו ולקחו עמם כל הכסף הנמצא בבית הנתיבות ובידואר. בכיס לי לא נשארו אז רק ג' ר"כ, וזה היה חלקי מכל עמלי. אחר הצהרים באו העירה חיל אשכנז רוכבי סוסים והודיעו בעיר, כי לא באו למלחמה רק לשלום ואיש אל יחת מפניהם ויעשו מסחר במקדס. ביום המחרת נפתחו החנויות ומו"מ היה כמו בכל הימים, לויתי סכום כסף אצל גיסי ר"י רוזין וקניתי מכל הבא ליד, ומכרתי מיד ליד, קניתי סחורות בבית-הרושת של גליצערין בעיר סטשעמעשיץ מכרתי אותן מיד והרוחתי בהן מאה ר"כ. כמו כן עשיתי מסחר בעיירות הסמוכות בענדין וסאסנאוויץ והצלחתי בכל מה שקניתי.

ל"ה.

נודעתי, כי אדוני אבי נסע כמה ימים קודם שנפרצה המלחמה לרגל מסחרו, לעיר אוסטראוויץ ולא ידעתי אם שב לביתו בטרם ששבתו מסלול-הברזל, כי מכתבים לא קבלתי מאמי מורתי, לכן חפצתי מאד לנסוע לעיר טשענסטחוב מקום מגורי הורי. באתי לבית הנתיבות בעיר דומברובה, לא ראיתי שם איש פשוט, רק אנשי חיל אשכנז ואוסטריא סוכבים שם, ובמסע"ב נוסעים ובאים רק חיילות. ראיתי שם ראש החיילים, הלכתי אליה לבקשה, שירשה לי לנסוע במסלות הברזל לעיר טשענסטחוב לראות את אמי, הביט בפני רגעים אחדים וצוה לי להכנס מיד אל קרון אחד שעומד ממולי, שנוסע מיד אל העיר ההיא. נכנסתי לתוכו, ולא היה שם איש. קרונות אחרים מלפני ומאחורי היו מלאים עם אנשי צבא. מיד וזו ממקומם ונסעתי לכדי בקרון עד עיר טשענסטחוב. מבלי עכבה בעיירות הנמצאות בין עיר דומברובה לעיר טשענסטחוב. כשיצאתי מן הקרון ובאתי אל בית הנתיבות, אנשי הצבא העומדים שם עד יד הדלת לא שאלו אותי מאומה וכשיצאתי מביחד הנתיבות, אנשי העיר שעמדו לנגדו באו לרוץ אלי, ושאלוני מאין באתי? ואיד באתי? הלא לאנשים פשוטים אינם מניחים לנסוע במסע"ב?

ל"ו.

כבואי אל בית הורי, נודעתי כי לא יחספיק אבי לבוא אל ביתו בעוד מועד, ואמי לא ידעה איפה נשאר. התעכבתי שם כמה ימים. פתאום נשמע כי חיל אשכנו החלו לסוג אחור ממקומותיהם, מפני הרוסים הרודפים אחריהם ובאו בתוך העיר ברעש, ברכב ובסוסים ובכלי תותח, ומן עיירות הקטנות הסביבות לעיר טשענסטחוב, באו אחב"י היושבים שמה עם נשיהם וטפם, מהם באו בעגלת סוסים, מסצתם באו רגלי וחבילותיהם על שכמם. רבים מהם התיישבו בעיר במקומות השייכים לקהלה העברית ובבתי תפלות ובכיהמ"ד. אנשי העיר הביאו להם לחם ומזון. חיל אשכנו התחיל לחטוף אנשים ברחובות העיר לשלחם מחוץ לעיר, לשפוך שם סוללה ולבנות דיוק, לעשות מצור מסביב העיר. יראתי לצאת חוצה, וישבתי בבית אמי. קול כלי תותח נשמע בכל העיר. שמועה באה כי מסביב לעיר זאריק נלחמו חיל רוסים עם חיל אשכנו. אזכרה עיר מולדתי ומשפחתי אשר דרים בה וזכרתי ימים מקדם, את העת אשר טובי העיר זאריק חפצו כי ובחרו אותי להיות רב בעירם ולא אביתי, ולא יכלו להבין מדוע מאסתי את "הרבנות", יש היו אומרים "יען שאינני יודע לדרוש. רק לפלפל לכד, לכן לא חפצתי לקבל הצעתם". אמרתי בלכבי, עתה שאנו חולין מן השיעבוד ומן האנגריא, הגיעה השעה לרוץ אחר אנדרה, ולהעלות על הגליון דרשות על שבת הגדול ושבת שובה אשר רב בעיר, רניל לדרוש בשתי שבתות האלו, ולהראותם כי לא זו הסבה האמתית אשר עכבני לקבל משרד זו. ובעזר ה"ת עלתה בירי במשך זמן קצר להניח אבני פנה לשלשים דרשות, אשר מחציתן טובות לשבת הגדול, ומחציתן ראויות לשבת שובה. כאשר נהפכו הנרדפים לרודפים וחילות הרוסים נסו עוד הפעם משם, עד מסביב לעיר ווארשא. יצאתי חוצה! ופגשתי באברך אחד מן השכנים וסיפר לי, כי במשך הזמן שהיה יושב סגור בביתו העתיק מכתב-יד של מכירו, שהשאילו דבר יקר המציאות הנקוב בשם "אגרת רבן יוחנן בן זכאי" והואיל בטובו לתת לי גם כן להעתיק את האגרת הזאת, וראיתי כי יש בה מקום להתעטר בה, ושמחתי עליה כעל מוצא שלל רב כי היא אגרת אשר כתבה ליהודים שברומא בשנת ג'א תתי"ג ליצירה שלא לשמוע אל שני השלוחים (פיטרוס ופולוס) פטר חמור ופועל עות שבאו שמה להסית ולהדיח את אחינו בנ"י הדרים שם, ואמרתי אילו לא באתי לכאן אלא

בשביל זה די לי. אז התחילו סוחרים לנסוע בעגלות-סוסים מהבא להם, ומהם להבא נסעתי עמם לביתי, בלילה לנתי בעיר קטנה קוויגלוב בבית אחד שלמד אצלי בבחרותי שלא ע"מ לקבל פרס, ולמחר בחצות היום באתי לביתי.

ל"ו.

אחרי כן נתנו האשכנזים רשות לנסוע במסה"ב גם לאנשים פשוטים. הרבה מהם באו לעירי מעירות שונות, שנשארו בהן בעת שפרצה המלחמה, ונודעתי מהם כי אבי חולה הוא בעיר אוסטראווצא, נסעתי מיד במסה"ב עד עיר קיעלץ ומשם נסעתי בעגלת-סוסים, כי נתקלקלו מסלות הברזל. בליילה לנתי בעיר קטנה קוניה בבית אדם חשוב שנשלח ע"י הרוסים לעיר רחוקה בתורת "משכון". למחר באתי לאוסטראווצא. מצאתי את אבי הולך בחוץ על משענתו, שמחתי מאד, וסיפר לי כי חולה היה וכשיבויא יסע לביתו. הייתי שם כמה ימים בא אלי סרסור אחד, והודיע לי כי בבית-הרושת של ברזל העומד מחוץ לעיר יש לקנות סחורה בוזל. הלכתי עמו ומצאתי שם עשרים חביות סתומות, והמוכר איננו רוצה לפתוח אותן, ואין לו רשימות מהן לדעת מה בתוכן, כי הכל החרימו הרוסים קודם שנפו משם, וגם הפקידים שהיו נתיני רוסיא ברחו עמם והחביות הללו נצפנו ע"י שומר של בית והחרושת והוא רוצה למכרן עתה. קניתי אותן בוזל בעינים עצומות וכמו שהן סתומות. אחרי כמה ימים ניתן רשות לשלוח סחורות ע"י מסה"ב של העיר ונשלחו החביות לעירי. כשבאתי לביתי מצאתי אותן שם בבית הנתיבות והבאתין אל בית-האוצר, וע"י סרסורי-עירי, באו סוחרים מעיירות הסמוכות לקנותן. נפתחו החביות, והיו מלאות בשומנים טכניים הטובים למושט מכונות, חבית אחת שוה יותר מכל הממון ששלמתי בעד כולן, והרווחתי בהן כסף הרבה. בדמיהם קניתי בסוסנוביץ לי כעשרים חביות שמן-קאקוס, וחמריים שונים הנחוצים לעשיית בורית, והנחתתי אותן בבית האוצר של חותני.

ל"ז.

בימים ההם חלקו מלכות אשכנז עם מלכות אוסטריא, את המקומות שהתיישבו מהם אחרי שהרוסים ברחו משם. בעיר דומברובה עשו גבול בינה ובין עיר כענדין, כענדין היתה בחלק האשכנזים, ודומברובה היתה

בצד האוסטריים. אחרי כן נאסר במקומות של האשכנזים לעשות בורית והחרימו כל השמנים והחמריים שנמצאו בבתי חרושת של בורית, ובחלק של אוסטריים לא נאסר. בקשתי משלטון העיר דומברובה, להרשות לי לעשות בורית מן החמריים שיש לי, בטענתי כי הימים ימות החמה הם, והשמן זב מן החביות על הארץ, ואין לי קונים למכרם, ונתן לי רשות לעשות בורית מחביות שברשותי בלבד, ואסר עלי לקנות עוד שימנים אחרים לעשות מהם בורית. במשך ימים אחדים נגמר בית-החרושת של בורית בזעיר-אנפין, ועמדה לי עתה המלאכה שלמרתי בהיותי בוויען. לעשות בורית הרבה משומן קימעא. לקחתי לי עוזרים רבים לעשות מלאכתי, מהם עשו ביום, ומקצתם עשו בלילה, יום ולילה לא ישבותו. כי ידעתי אשר גם מלכות אוסטריא תאסר עשיית בורית, לכן אמרתי להכות על הברזל כל זמן שהוא חם. מכל עיירות הקרובות והרחוקות באו לקנות ממני בורית, גם העבירו בסתר לעבר הגבול, סחורות הרבה שקנו ממני. מעיירות הרחוקות, כמו לובלין וחעלם באו סוחרים וישבו כל הלילה בבית החרושת, והמתינו עד שתתקרר הבורית מעט, שיהיה אפשר לחתכה ולשימה בארגזים ולשלחם כאור הכוסר. רבים נתנו לי כסף מקודם על הסחורה שעדנה לא באה לעולם, רק לרשום את שמם בטור הקונים. כן נמשכה העבודה ששה ימים וששה לילות בכל שבוע, במשך תשעה חדשים, מלבד בשבת ויו"ט, עד-שגם ממשלת אוסטריא הוציאה פקודה להפסיק מעשיית בורית, ונסגרו על ידה כל בתי החרושת של בורית וגם שלי בתוכם, ונשארו לי עוד חמריים ורכוש גדול.

ל"ט.

אמרתי לעוזב את עיר דומברובה ולבא לגור בעיר הקרובה בענדין. כי מקום של תורה היתה יותר מדומברובה. קניתי בית חומה נאה ברחוב הראשי של העיר, חנויות ודירות היו בו, וגם המוכר בו. ערליכמן דר בו, ואמרתי לו הנני רוצה שיעקור דירתו מביתו ואני אבוא לדור בדירתו מיד אחר הקניה. התחיל להתחנן לפני לתת לי ששה חדשים לדור בביתו חנם, ובמשך זמן זה יבקש לו דירה אחרת. ואח"כ יעוזב את ביתו בחפץ וברצון טוב; ויען שידעתי מקודם המלחמה כי איש עשיר היה, ובעת ירד מנכסיו ומוכר ביתו מחמת דחקו, נתרציתי לזה כדי שימכרנו בעין יפה, ואמרתי להמתין חצי שנה על דירתו. במשך הזמן יצא חוק ממלכות אשכנז, כי אסור להוציא דייר מדירתו בעל כרחו.

כל זמן שמשלם שכרה כפי הערך ששילם מקודם המלחמה. כמה ימים בטרם שהגיע זמנו לצאת מדירתו, שלח אלי המוכר, ע"י הפוסטא, שכרדירה בעד חודש הבא. באתי אליו ואמרתי לו, למה משלם לי רעה תחת טובה, ולא שמר מוצא שפתיו לעזוב את ביתי? הבטחתי לו, אם יצא מביתי עתה אשלם בעבורו שכר דירה בעד חצי שנה בבית אחר, ולא אבה שמוע לי. תבעתי אותו לדין תורה ולא הועיל כלום. בקשתי בתוך העיר בית אחר ולא מצאתי לקנות, רק בית גדול עם ט"ז שכנים של ה' פוטק. קניתי, וחשבתי אם אתן סכום כסף לאחד מן השכנים לעזוב לי את דירתו, יתרצה בזה. מכרתי ביתי הראשון, והרווחתי בו כסף הרבה. וכאשר הצעתי לכל אחד מן הדיירים של ביתי החדש לעזוב את דירתו לי, שחקו עלי ואמרו לי, אמנם הבית שלי הוא, אבל החדרים הם שלהם, ועלי לעשות תיקונים בהבית ובהחדרים ולקבל שכר דירה. ולא לבוא לדור עמהם בכנופיא אחת. כאשר ראיתי כי כעת "בעה"ב מבחין והעני מבפנים" אזי נשארתי לדור בעיר דומברובה כקדם.

מ.

אחרי המלחמה כשנדבקו כמה עיירות ממדינות אשכנז ואוסטריא לארץ פולניא, הובא משם בול חלב מזוקק ומליבן שהייתי עוסק בזה קודם המלחמה ולא היה שוה לי עתה לעסוק עוד במלאכה זו. ראש הקהלה בעיר ווארשא ר' ליבוש דוידזון, התחיל ליסד אגודות של אנשים שאינם שייכים לשום מפלגה והתחיל להו"ל עתון למטרה זו. שלח אלי מכתב אשר בו מבקשני לקחת חבל באגודה זו. השבתי לו מכתב על דבר אגודה בלתי מפלגתית והדפיסו בעתוננו המכונה בשם "התבונה". בשנת תר"פ יצאה לאור הגדה של פסח עם פרושי "גבורת יצחק". בהוצאה השנייה כתבתי באופן אחר פרושי על פתקא "חד גדיא", מפני שכתבתיו בדרך דמו בתוצאה הראשונה, והנוקדנין היו תופסין אותי על כך. לכן שניתיו, להסיר ממני עקשות פה. בעת ההיא יצאה מריבה בעיר בנדין על דבר כסף הרבנות, והחלו לרדוף מחרתרי הריב בהעיר, את הרב הצעיר הר' יקותיאל זלמן גראהפארד, שנבחר שם לרב, בזמן המלחמה, במקום אביו הרב שנפטר. הוציאו דבה עליו, והלשינו אותו למלכות. יצאתי אז "במכתב גלוי", על דבר חלול השם וחלול כבוד הרבנות שנתחללו על ידם, מורפס במכ"ע, "די טשענסטאכאווער צייט טונג", ולא שקטה המריבה עד שברח הרב הצעיר ונסע לאמריקא.

מ"א.

בשנת תרפ"ב בא אל ביתי אחד מתלמידיו, ליב פערד שמו, שלמד אצלי מכבר עם עוד תלמידים אחרים בביהמ"ד דעיר טשענסטחוב בבחרותי, ואמר לשלם לי עתה בעד לימודי שלמדתי עמו כשתי שנים בחנם, וסיפר לי כי נתעשר במשך זמן המלחמה, ועתה בא להקריב ביכורים ולההנות אותי מנכסיו. מאנתי לקבל ממנו שכר לימודי ואמרתי לו: הלא את כולם למדתי שלא על מנת לקבל פרס? ולא הרפה ממני עד שאמרתי לו, זה לא כבר סיימתי להשלים ספר, הנקוב בשם "שלשים דרושים", אשר התחלתי לכתבו בטשענסטחוב בזמן המלחמה, מחציתו על שבה"ג ומחציתו על שבת שובה, ואם יחפץ לשלם בעד הרפסתו, אזי אשלחו לבית הדפוס. התרצה לזה בשמחה רבה ושילם הוצאת הדפוס. הזכרתי שמו בשלהי ההקדמה. אז נדפס ממני חדושי תורה בירחון "הפרדס" שהו"ל רש"א פרדס, ובירחון "הבאר" שהו"ל רצ"ה פרידלינג ועוד במכ"ע אחרים.

מ"ב.

אז התחילה ממשלת פולניא ללחוץ את סוחריו בני ישראל ולשום מועקה במתניהם ע"י מסים שונים. מסחרי קטן מהכיל מסים גדולים היו עלי לטורה ונלאיתי נשוא אותם. נתיישבתי לנסוע ללונדון לפתוח שמה בית מסחר ספרים. כתבתי מזה לאחי שבא לגור שם לפני שנה אחת. שלח לי אגרת מסוחר גדול, שמסחרו היה בגומי, וכתוב בה לבוא אליו ללונדנה לעשות עמו מסחר, ועל ידי אגרת הזאת השגתי וויזא מהקונסול האנגלי היושב בווארשא, להכנס במשך שנה אחת למדינת אנגליא. חשבתי כי ניתן לי בזה רשות להתעכב שם שנה שלימה, לכן שלחתי כמה ארגונים עם ספרים ללונדון, ונסעתי ישר במסע"ב מעירי אל עיר אסטענדר, דרך בלגיא, ומשם הלכתי באניה בכוקר עד עיר דאווער אשר על הגבול מארץ אנגליא. שאלני שם הפקיד העומד על הגבול, אל מי נוסע אני? הראיתי לו המכתב של הסוחר בגומי; שאל אותי מה אני רוצה לקנות ממנו? מלבושים של גומי, עניתיו, לשלחם לפולניא. שחוק קל נראה על שפתיו (נודעתי אה"כ כי מסחרו של בעל המכתב הזה היה עם אופנים ישנים של גומי מן מכונות שבורות ולא במלבושים של גומי, לחסות ממטר, לכן שחוק עבר על שפתיו). בקש ממני להראות לו כמה כסף יש בכיס. הראיתיו מעות פולנית ומעט

כסף אנגלית. אמר אין די לי כסף אנגלית לעשות שם מסחר, וימאן לתת לי רשות לעבור את הגבול וצוה אותי ללכת בחזרה עם אותה האניה שבאתי בה. שבתי אל האניה ובאתי לאוסטענר בלילה. >ען תקופת טבת היתה אז שהיום קצר והלילה ליל חושך היה, לכן בקושי מצאתי בעיר מקום ללון. כאשר ספרתי לפני בעל המלון מה שקרה אותי על הגבול בדאווער, יעץ לי לכתוב אל אחי ללונדון לשלוח אלי סכום כסף אנגלית ולנסוע שמה שנית. שמעתי לעצמו, ואחי שלח לי מיד די כסף להראות על הגבול, ואחר כמה ימים הלכתי שנית באניה ההולכת אחרי הצהרים לדאווער.

מ"ג.

כשהסתכל הפקיד בהפאס שלי, כי שולחתי בחזרה זה לא כבר מן הגבול, אמר לי כעת אין בידו רשות לתתי לעבור את הגבול עד שיקבל רשות לזה מההאָס־אָפֿים" אשר בלונדון. ויען שבאתי אז בלילה והאניה איננה חוזרת לאוסטענר עד הבוקר, צוה להשוטר העומד שם שיצוה לשום מדרגות מן החוף אל האניה בשבילי לרדת בה אל האניה. לי מולדת של הנוצרי היה אז, לכן כשירדתי לאניה לא מצאתי בה איש. אח"כ בא ספן אחד ואמר לי, כי אחר חצי שעה יכבה המאורות העלעקטרי בהאניה, לכן אבחר לי מיד מקום לישן. התפללתי תפלת ערבית בלב נשבר ונדכה, תאווה לאכילה לא היתה לי אז ולא אכלתי מאומה ושכבתי לישן על אחד הספסלים. אח"כ כבו המאורות העלעקטרי ככל הספינה, ונשארתי בה לבדי. הים היה זעף קצת, הגלים התנועשו מעט, האניה היתה מתנודדת עמי כל הלילה כערש עם תינוק. בשחר קמתי ממשכבי, התפללתי בטרם שבאו הספנים וקודם הצהרים הלכה הספינה לאָס־טענר.

מ"ד.

כתבתי לאחי מה שאמר לי הפקיד עתה, לכן יבקש מהסוחר של הנומי, שישגי בעדי רשיון מההאָס־אָפֿים לבוא שמה, ויואל האיש ללכת שמה וערב בעדי כי אעזוב את המדינה במועד הקבוע לי, ובמשך הזמן שאתעכב שמה קבל כל מחסורי עליו. אז ניתן לי רשות על ששה שבועות להכנס ללונדון. קבלתי תלגרמא לבוא מיד לדאווער. באתי שמה פעם שלישית, עברתי את הגבול בלי פגע רע. אחי המתין

עלי בבית-הנתיבות ובאתי לביתו. אחר כמה ימים קבלתי הארגונים עם הספרים, רובם מכרתי למו"ס, אפס קצתם לאחדים. יען כי הסוחר בגומי, בן אהרן שמו, האיץ עלי לבלי לעבור את המועד הקבוע לי ע"י המלוכה להתעכב כאן. הופר מחשבתי לפתוח בלונדון בית מסחר ספרים. עזבתי את עיר הבירה ושבתי עירה דומכרובה. כתבתי אז מאמר ארוך, אשר בו תיארתי "מחיי היהודים בלונדון", וכן ממה שראו עיני בבריטיש מוזעאום נדפס בהמשכים במכ"ע "דער יוד", שיצא לאור בעיר ווארשא.

מ"ה.

אחרי שובי לפולניא מדרכי התבוננתי מה רב ההבדל שבין מצב היהודים בארצות בלגיא ולונדון ובין מצב היהודים בפולין, מה גם עתה אשר הממשלה לוחצת ביתר שאת את סוחריו בני ישראל ואבני נגף וצורי מכשול משימה עלי נתיבותיהם ולקחת מסים רבים וגבוהים. בביתי הגדול בעיר בענדין היתה ההוצאה יתירה מן ההכנסה, שבר דירה היה נמוך מאד והמס גבוה מאד ובדקי הבית הייתי צריך לשלם מכיס; ספרה לי אשתי, כי כמה אנשים מכרו את ביתם ואת מחירם נתנו כנשך ומרכית ויעצה לי לעשות כן גם אני. שמעתי לעצתה: מכרתי את ביתי בדולרים אמריקנים. שלשתי את מעותי, שליש אחד נתתי לסוחר נדל בעירי, שליש שני לבנקיר עשיר בעיר סוסנוביץ ושליש הנחתי בביתי. נתנו לי שט"ח על כספי ואמרו לתת לי רבית ממסחרם. כתבתי "היתר עיסקא כתיקון מור"ם, התניתי עמהם כשיחזרו את מעותי יחזירו לי רק בדולרים אמריקנים כמו שנתתי להם... אזי לא עסקתי במסחר כלל, רק ישבתי על התורה ועל העבודה ועל המלאכה — מלאכת הכתיבה.

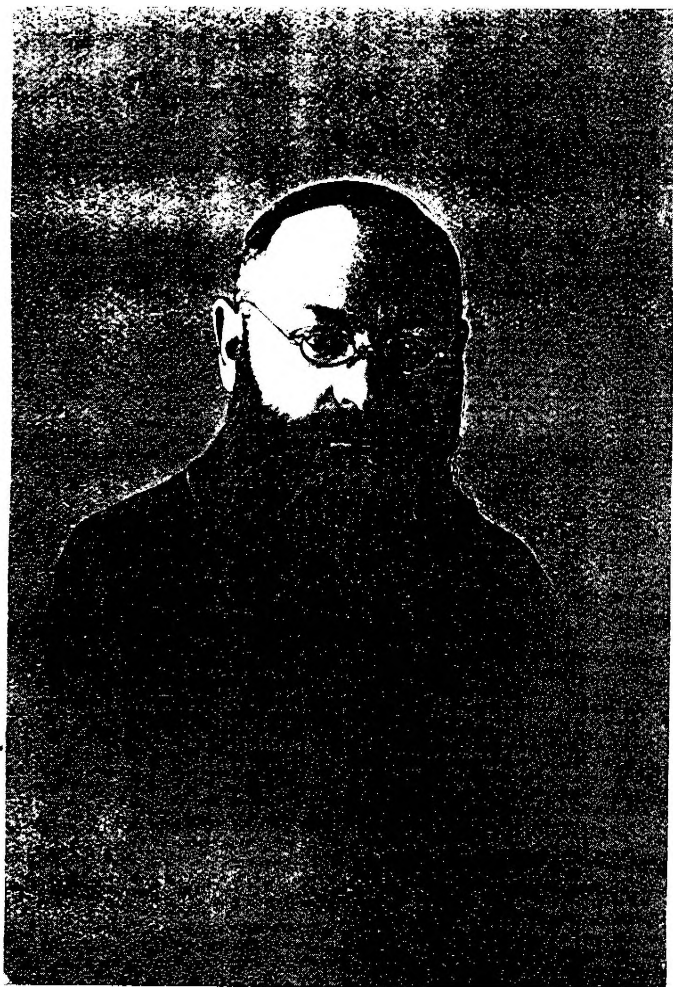
מ"ו.

המוצי"ם מווארשא ורבנים מעיירות אחרות היו מבקשים ממני כפעם בפעם לתת חתימתי בהתרת מאה רבנים להתיר בעלה של אשה שנשתטת ליקח אשה אחרת. פעמים אחדות הייתי נטפל לעושי מצוה ונתתי חתימתי עליה, עד שפעם אחת נסעתי במסח"כ סיפר לפני אחד מן הנוסעים, שהיה משיח לפי תומו, מעשה רע שעשה אחד מן המוצי"ם לבתו שהתיר לבעלה לקחת אשה והתיר חרם דר"ג, וכ"ז היה היתר מרומה, ובעד בצע כסף שנתן הבעל להמו"ץ עוור את עיניו וסילף דברי צדיקים, וע"י הריפות של הכל התיר אותו לקחת אשה עליה ע"י התרת

מאה רבנים, וע"פ מקרה הייתי משתתף גם אני בהיתר זה. אזי נדרתי לבלי לתת עוד חתימתי בענין זה. קבלתי אז מכתב מהרב ר"י שפוטשניק מלונדון לשלוח אליו חידושים על מסכתא, שידפיסם עלי גליון הש"ס הגדול שהתחיל להו"ל. נדפס אז מחדש ספרי "זכרון אברהם" עם הוספות ומלואים, וגם נתוספו בו ג' הסכמות חדשות שקבלתי אחרי הוצאה ראשונה והמה היו מהרה"ג ר' נחום אש, רב דעיר טשענסטחוב, מח"ס ציוני מהר"ן, ומהרה"ג ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן, רב דפלונסק, שהיה אח"כ רב בווארשא, ומהרה"ג ר' יצחק דאנציג, מו"ץ מפטרסבורג; מלבד ארבע הסכמות שנדפסו בהוצאה ראשונה — נדפס בפטרסבורג בשנת תרפ"ד.

מ"ז.

כמה שבועות קבלתי מבע"ח הרבית. אח"כ אמרתי להם שישתמשו גם ברבית למסחרם ואחר ירחים אחדים אעשה חשבון עמהם על דבר הנשך המגיע לי מהם ויתנו לי שטרי חוב גם על הנשך ויהיה לי רבית דרבית, ואכתוב גם על זה היתר עיסקא... בטרם שבאתי לעשות עמהם חשבון שמעתי קול הברה בעיר כי הסוחר מעירי פשט את רגלו וקרא "שמיטה" לכל בעל משה ידו. הלכתי לבית מסחרו ולא מצאתיו רק את בנו, והבטיחני כי אביו לא חפץ להשמיט חובותיו רק מהבאנק ומבתי-הרושת הגדולים אשר קונה מהם סחורה ולא לאנשים פרטיים כמוני, וכאשר יתפשר עמהם ישלם לי הכל כל מה שמגיע לי אפילו הרבית שנשאר חייב לי. אחר כמה שבועות בא להתפשר עמי, ואמר שיתן לי סחורה מבית מסחרו בעד כל החוב שמגיע לי, אח"כ אמר מוטב לי להמתין עד שהוא בעצמו ימכור הסחורה ויתן לי את מחירה. אחר כמה שבועות אמר לי שיתן לי כסף אבל רק חמשים אחוזים, כי כן התפשר עם כל תובעיו הפרטיים. בתחילה מאנתי לשמוע לדבריו, אח"כ נוכחתי כי רמאי הוא ותקיף ממני, וכאשר יציל הרועה מפי הארי שתי כרעים או בדל אוזן דבר גדול הוא לו כן דבר גדול אלי להציל חצי כספי מפי החמסן והפכפך הזה. נתרציתי לקחת ממנו חצי כספי בלי רבית; אחרי כן אמר לי כי אין לו כסף ממש רק שטרי חוב שקיבל בעד הסחורה שאמר מקודם לתתה לי בעד החוב שמוכרה בעצמו וקבל בעדה לא כסף רק שט"ח, ואותם יתן לי. הייתי מרוצה על הכל, ואמרתי וי לחסרון כים!

מ"ח.

אחרי זמן קצר הגיעה לי השמועה כי גם הבנקיר מעיר סוסנוביץ קרא שמיטה וברח משם. נסעתי סוסנוביצה מצאתי ביתו סגור וחתום בחתימת הממשלה, מסביב לו עומדים אנשים רבים ונשים צעירות ובתולות ארוכות עומדות ומבכות את כסף נדונייתן שנתנו לפקדון ברכית ליד הבאנקיר הבליעל הזה. נודעתי כי פרח עם בני ביתו באוירון לפלשתינא ונשאר חייב מסים רבים להממשלה; סגרה את ביתו וחתמה את דלתי ביתו, למכור בעוד כמה ימים בפומבי כל הנותר בו בעד המסים. נתייאשתי מממוני ואמרתי, עתה שני-שלישי ביתי הלכו לטמיון. וכמה גדולים דברי חכמים שאמרו סתם "מלוא ברכית נכסיו מתמוטטין", ולא פלגו בינו עושה "היתר עסקא" לאינו עושה, ולך ה' הצדקה וכו'.

מ"ט.

מכרתי את הירושה שנפלה לי אחרי מות חותני ואמרתי לנסוע בכסף מחירה לעיר אנטורפן לפתוח לי שם בית מסחר ספרים. כי בהיותי באסטענדר שמעתי כי נקל יותר להשתקע בבלגיא מבאנגליא. נסעתי לורשה אל הקונסול הבלגאי ולא אבה לתת לי וויזא להתעכב בבלגיא רק לעבור דרך שם לאנגליא. יען הוויזא להתם עורנה ראווה חיתה, כי ניתנה לי על מיטך שנה אחת כנ"ל, ובעת ההיא עורנה לא עברה שנתה, קבלתי לע"ע טראנזיט-וויזא, ואמרתי כשאבוא אנטורפנה אמצא עצה להשתקע שם ע"י כסף. כאשר באתי שמה מצאתי שם מכיר ומודע וספרתי לפניו מגמתי להשתקע פה ולפתוח בית מסחר ספרים. יעץ לי ללכת אל צעיר אחד ישראל שטערן שמו, שעוסק בדברים כאלה כהנם; הלכתי אליו והלך עמי אל פרור העיר בערכעם ושם היה מתלחש עם סופר אחד מבית מועצות העיר, ויצא עמי הוצה ואמר לי לתת בידו כמה מאות פראנקים ויתנם אל הסופר ההוא, ולי צוה לאמור לו, כי אבדתי הפאס שלי מיד כשעברתי את הגבול בבלגיא ולבקש ממנו שישתדל בעדי להשיג רשיון להשתקע פה. נתן לו בסתר הסכום שנתתי לו ואמרתי כמדובר אל הסופר וכתב שמי בהפנקס של הפרבר והבטיח לי כי יכתוב אל עיר הכירה בריסל על דבר רשיון למעני. כשובנו רגלי אל העיר אנטורפן יעץ לי אותו הצעיר לבער באש את הפאס תיכף ומיד

כשאבוא אל מלוני, כי סכנה גדולה היא להשהותו עתה בכיסי או במלוני. שמעתי לעצתי של הדרדקי ולסתירת נער כמ"ש הכתוב, "משיב חכמים אחור ודעתם יסכל", הסירותי ממנו תמונתי אשר הנני נותנה פה, וזרקתי הפאס אל התנור הבוהר באש בבית מלוני והוחלתי בכליון עינים להשיג הרשיון מעיר-הבירה להשתקע באנטורפן.

ג.

באותם הימים שישבתי באנטורפן ראיתי כי אבן-הדיאמאנט היא רוח החיה של יושבי העיר ההיא. רובם ככולם מאחב"י מתפרנסים ממנה; יש עוסקים בחיתוכה (שניידער), יש עוסקים בפילוחה (קליווער), ויש עוסקים בליטושתה (שליפער), ומסביב להם סובב המסחר ע"י סוחרים וסרסורים. ובשלושה מקומות נעשה המו"מ ואלה הם: בבירזא, בפורטוניא ובשענקיל. במקום האחרון הומה מאדם בכל יום ויום עד הצהריים, מלבד ביום השבת סגורים. דלתותיו של מקום זה אינם נחים אף רגע אחד, זה יוצא וזה בא, זה רץ לצאת וזה רץ להכנס, כולם אצים, רצים ודחופים, זה לקנות לעצמו או בעד אחרים, זה למכור סחורתו או של אחרים. אחר הצהריים המשא-ומתן נפסקת שם ולכל העוסקים במסחר זה יש פנאי ג"כ לעסוק בתורה ועבודה. לכן ראיתי שם תלמידים חכמים וחסידיים הרבה, לפי ערך יושביה, יותר ממה שראיתי בעיירות גדולות אחרות ובתי תפלות מלאים מתפללים בבוקר וערב. ואמרתי שם, "לא ניתנה תורה אלא לעוסקים במסחר הדיאמאנט", וכלתה נפשי להתיישב בעיר הזאת, ואולי לעסוק גם בדיאמאנט ולא במסחר ספרים.

נ"א.

פעם אחת באתי להתפלל ביום הששי בערב בבית התפלה של פיינר. אחר תפלת המנחה נגש אלי איש זקן ונכבד, נושא צילינדר על ראשו ולבוש בנגד אטלס, זקנו יורד על פי מדותיו, ר' העשיל קרענניל שמו ונתן לי שלום, ואמר לי כי רוצה להתראות עמי בביתו ביום הראשון הבא. כאשר באתי אל ביתו הציע לפני לתת שיעור. להנערים בחדר "יסודי התורה" מדי שבוע בשבוע על מנת לקבל פרס, וסיפר לי כי מלפנים היה פה מלמד טוב ונסע לידוה באנגליה ולקחו במקומו את הרב גילערינטער מבריסל, אבל אינם שבעי רצון ממנו, לכן החליטו באספת ועד של החדר להפטר אותו ממשמרתו, וכשראה אותי בבית התפלה בפעם הראשונה, עלתה במחשבתו כי הנני הגון לכך. עניתיו לו, ראשית לא

באתי פה להיות מלמד לנערים, רק לעשות מסחר, כי צרור כסף הבאתי עמי מביתי, ושנית אינני רוצה לקפח פרנסתו של מי שהוא ולירד לאומנתו של חברי. השיב לי כי כבר החליטו לרחות אותו ממשמרתו ואינני משיג גבולו, כי אם לא אחפוץ אני לבוא במקומו יבקשו איש אחר תחתיו. השבתי בלבי לקבל הצעה זו לעת עתה כדי להשיג על ידיה רשיון להתיישב פה, מפני שחדר זה מאושר מטעם המלוכה ומפורסם הוא בהמדינה, ונקל יותר לקבל רשיון בתור מורה מבתור סוחר; ומה גם לעת כזאת אשר אין בידי פאס ממדינה שבאתי והנני נכתב בלי תעודה. אמרתי לו הנני מקבל הצעתו לתת שיעור שתי שעות ביום לנערים בהחדר, ולא שאלתיו כמה משכורת יתן לי בעד זה.

נ"ב.

למחרתו אחר הצהרים באתי לבית הספר של "יסודי התורה" ומצאתי שם את ה' קרענגיל, ונכנס עמי אל האולם שישבו בו התלמידים והעמיד אותי לפניו וסיפר בשבחי כדי שישמעו ללמודי. התחלתי ללמוד עמם מסכת בבא מציעא. ביום המחרת בא באמצע שיעורי הרב דמתא רוטנברג בלוית בעה"ב חשוב מעיר, ר"ע סופר, וישבו כחצי שעה לשמוע אופן לימודי, ונראה כי מצא חן בעיניהם. בלילה בא אל בית מלוני השו"ב ר' שמואל עם אחד ממשפחתו של הרב "המלומד" ושאלוני, מדוע באתי להשיג גבולו של הרב מבריסל שהוא מטופל בבנים ובנות וגם טפלי תלוי ביה? ושברו בבריסל מצומצם מאד ואיננו מספיקו. ספרתי לפניו כל השיחה שהיתה ביני ובין ה' קרענגיל. השיבו לי כי אם לא אבוא אני במקומו לתת שיעור בחדר, לא ימצאו איש אחר ועי"ז יהא מוכרחים בעל כרחם להחזיר הרב למקומו. אזי הבטחתים כי אמלא שיעורי רק שבוע זאת מפני הכבוד ובשבוע הבא לא אבוא עוד שמה. למחרת פגעו בי שני צעירים ברחוב. אחד מהם היה אותו הבחור שהשיאני לשרוף את הפאס, והשני, כמדומה לי, היה בנו של הרב רוטנברג, ואמרו לי כי הרב מבריסל תובע אותי לעמוד עמו לבי דינא של הרב רוטנברג. ספרתי להם מה שהבטחתי להשו"ב דמתא ולאיש אחר שהיו בביתי אמש בלילה והנני מביטחם עוד הפעם כי לא אבוא עוד לתת שיעורי בשבוע הבא. רק שבוע זאת אמלא ולא יותר, וביום הששי אודיע לה' קרענגיל ע"י מכתב כי הנני מתפטר ממשמרתי זו ויוכלו להיות בטוחים כי מוצא שפתי לא אשנה ולא אכזב, ואמרתי להם זילותא

דבי דינא למה לי? הלכו להם לדרכם ולא השיבו לי מאומה ולא באתי לבי"ד.

נ"ג.

ביום הששי כתבתי מכתב אל ה' קרענגיל והודעתיו כי לא אבוא עוד ללמוד להנערים ולא כתבתי לו סבת הדבר. שלח לי כמה מאות פראנק בעד שכרי. אחר כמה ימים קבלתי פתקא מבית השוטרים של פרור העיר אנטורפן הנקראת בערכעם להתייצב מיד לפניהם. כשבאתי שמה קרא לפני ראש השוטרים פקודה בשם המיניסטער מכריסל לעזוב תיכף ומיד את המדינה. השיבותי לו. איך אוכל לעזוב את המדינה מבלי פאס בידי? כי הקונסול הפולני פה מחכה לתשובה מעירי, אז יתן לי פאס חדש. אמר לי, שלשה ימים יוסיף לי מדעתו להשאר פה ואח"כ עלי לעזוב את המדינה מבלי שום אמתלא. אחד מתושבי בערכעם הלך לבקש את ראש השוטרים שיאריך לי הזמן על עוד כמה ימים, ונודע לו כי יד "ישראל" באמצע שהלשין עלי על דבר שבאתי מבלי תעודה להכתב בהפנקס של בערכעם, ואיש לא ידע מזה רק "הכוכב" שיעצני לבער הפאס מן העולם והסיתני כי אין ביעורו אלא בשריפה (אולי עשה כן מפני שלא שמעתי לתביעתו ולא צייתי לבוא לבי דינא עם "המלומד") אחרי כמה שנים כשהייתי דר בהולנד נודעתי כי שקל למטרפסיה בהאי עלמא והכוכב נפל ארצה ואויטא עבר עליו באחת החוצות של העיר אנטורפן, ונענש באחד מדיני ד' מיתות ב"ד.

נ"ד.

אדם חשוב מן עיר אנטורפן ה' שולדינגר, הלך עמי אל הקונסול הפולני וסיפר לפניו כי הנני מוכרח לעזוב את המדינה מיד ע"פ פקודת המיניסטער וערב בעדי אצל הקונסול כי הנני נאמן רוח. נתן לי פאס חדש על חצי שנה ושלמתי עוד שנה כולה, ואמר לי כשיקבל תשובה הגונה מפולין אז יאריך לי זמנו עוד על חצי שנה מבלי כסף. נתתי לו תעודת הנשואין ותמונה מאשתי וילדי. נתן לי פאסימספחה בעד כולם. ידידי ה' לוקסנבורג כתב מיד אל אחד ממכיריו במדינת הולנדא לשלוח אלי מכתב לבוא אליו לעשות עמו מסחר ועי"ז אשיג וויזא לבוא שמה. וכאשר קראתי אז בעתונים כי עולים עתה "בעליה שניה" מכל כנפות הארץ לחוג את חג הפסח בארץ ישראל, נתיישבתי לבלי לנסוע להולנדא, אשר אמנם

הגיע אז לידי מכתבו של ה' זייפערט (שהיה לו בית חרושת בעיר האדא מגבינה כשרה) שבו מבקשני לבוא אל ביתו, רק אמרתי לעלות לא"י לחוג שם את הג הפסח הממשמש לבוא בעוד חדש ימים, ואגב הייתי משתוקק לראות גם כן בפתיחת האוניברסיטה העבריה על הר הצופים בירושלים. באתי אל הקונסול האנגלי ובקשתי לתת לי וויזא לתור את הארץ. צוה להראותו חמשים ל"ש, וגם להביא לפניו ערכות מאחד המוסדות של העיר, המבטיח לו כי אעזוב את ארץ ישראל אחר ג' חדשים. הבאתי לו ערבון כזה, הקונסול המצרי לא אבה לתת לי וויזא לעבור דרך מצרים במסע"ב, מן פורט סעיד לודה. בשושן פורים בשנת תרפ"ה באתי אל בית הנתיבות אשר בעיר אנטורפן בלוית כמה מידידי שבאו לברך צאתי לשלום, ועזבתי את העיר והיא אשר אויתי למושב לי ונסעתי עירה טריעסט. לירד שם באניה.

נ"ה.

ביום הששי ירדתי אל אניה צרפתית לבוא עמה מטריעסט אל חוף הים פורט סעיד. האניה יפהדפיה היתה, הספון רחב, התאים עשויים בטוב טעם, נקיים ורחבים, הנוסעים רובם ככולם מאחב"י. רבים המה באים לתור את הארץ, מקצתם להשתקע שם, חלוצים וחלוצות יצאו לחול במחולות, מומרים ומירות הארץ. הים שקט, האניה הולכת ישרה מבלי נדנוד קל. במוצאי שבת רוח סערה באה, הים נעשה זועף, הגלים מתרוממים ומטפחים בהאניה, והאניה מתרוממת ונופלת. עולה מעלה ויורדת מטה. הולכי אניה. יהוגו וינעו כשכור. כל הלילה ולמחרתו כל היום, הים הולך וסוער, מטר סוהף על פני הספינה, רוב הנוסעים נחלו מחלת הים, שוכבים על משכבם כל היום. לפנות ערב קמה הסערה לדממה הים נח קצת. הגלים מתרוממים קמעה. וכאור בוקר השמש יצא על הארץ וכל אחד יצא ממחבואו. התפללנו בצבור, קראנו בס"ת שהוליד עמו הרה"ק ר' נחמיה אלתר מגור. בליל רביעי הגיעה האניה אל החוף פורט סעיד אשר במצרים. מי שיש לו וויזא דרך מצרים ירד מן האניה. השחורים רצים והוטפים ההבילות מידי היורדים. צועקים ורצים כמשוגעים, ומי שאין לו וויזא נשאר על הספינה. בחצות הלילה כולנו יצאנו מן האניה אל היבשה. הגשם היה שוטף ויורד עלינו, וכל הנוסעים מרעידים מהשינה ומהגשמים. החשך היה על פני הארץ, חשך מצרים ממש. אנשי חיל נסבו אותנו עד שירדנו אל אנית-משא שעמדה לא הרחק

משם. אניה זו לא נקיה היא מעט תאים בה, קטנים וצרים. רוב הנוסעים ישנו על חבילותיהם המונחות במכסה הספינה. בבוקר שטו אניות קטנות עם נחלים, והטעינו מהן הנחלים אל תוך האניה של הנוסעים. בשעה שישבו ואכלו ארוחת הבוקר על הספון. אבק הפחם פורח על פניהם ועל מאכלם, חשך משחור תארם ויגרם בהצץ שינם, מי שרואה את פני איש אחר כי קבצו עליו פארור. הבין כי גם פניו נהפכו כשולי קדירה, והלך לרחוץ את פניו.

נ"ו.

בצהרים הלכה הספינה משם ליפו. ביום הששי בבוקר עמדה בלב ים, וראינו מרחוק את עיר יפו ולא ניתן לנו רשות לרדת ממנה. מפני שלורד בלפור היה אז בהעיר, והיו חוששים שמא יעשו הערביים פרעות ביורדי הספינה. חזרה משם אל עיר חיפה ועמדה מרחוק, ובלב ים. ירדנו במדרגות מן הספינה אל אניות קטנות ששטו הרבה מהן על פני הים, ומלחי ערביים הוליכו אותן אל החוף מעיר חיפה. כשעלינו ליבשה לוו אותנו שוטרי עיר, עד שבאנו אל בתים קטנים נמוכים (בארצקון) ונתנו לכל אחד שק ומספר. וצוו לנו לפשוט בגדינו ולחלוץ מנעלינו ולשום הכל בתוך השק. רק הכסף והניירות לאחוזו בידינו וגם מספרו של השק לשום בידינו. נתנו השקים עם הבגדים בתנור מהוסק לנקותם. לא היה מקום להניח הצרורות אשר בידינו. מים זרוקים (טוש בלע"ז) היה שם. בורית לא נתנו לנו. בידי אחת רחצתי את גופי ובידי השנייה תפסתי הצרור, אח"כ בא רופא ותחב במחט איזה סירוס ביד כל אחד והושיט לנו נייר מודפס, לבוא אחר כמה ימים להרופא בעיר חיפה להבדק אם נדבק הסירוס בהיד, ומי שלא יבא, יענש בכמה מאות ליטרא שטרלינג, או ישום בבית הסוהר על כמה ירחים... והתזירו לכל אחד את שקו עם הבגדים כפי המספר שהיה בידו, כל בגדי נעשו קמטים קמטים, ובגד אחד נחרך ע"י אש, שלא היה ראוי עוד ללבוש.

נ"ז.

חצי שעה קודם כניסת שבת באתי אל בית-המלון, ביום השבת בבוקר הלכתי להתפלל בבית תפלה החדש שנוסד ע"י עולי פולניא. עליתי לתורה, ברכתי ברכת הגומל, נדבתי סכום הגון לבית התפלה. בצאתי משם עמדו לפני הכית, כמה צעירים, ומעשנים בפני המתפללים

ולא התכוששו. ימים אחדים ישבתי בהעיר, בקרתי את הר הכרמל, ומערת אליהו והדר הכרמל, ובית־החרושת שמן של רוטשילד. אח"כ נסעתי ירושלימה דרך לוד. כצאתי מבית הנתיבות, ראיתי בדרך חרבות ירושלים, הראויות לקרוע עליהן. יגעתי למצוא מקום ללון ולא מצאתי. כלם מלאים אורחים חדשים שקדמוני, עד שמצאתי את אחד ממכירי מורה בבית"ס "בצלאל" ועשה לי מקום ללון בחדרו שעל הגג. בבוקר ראיתי כל העיר שמה — נג זה היה גבוה מכל הגגות של העיר — וגם את הר הצופים ראיתי משם, וסיפר לי המורה כי בכל ערב שבת מתנוצצים מן החלונות של בית הנציב, הרברט סעמועל, הנרות של שבת שנדלקו בו לכבוד שבת ורואה אותם מגגו. הלכתי להתפלל לפני כותל המערבן וכבדתיו באורים. בקרתי את הרב הראשי מהרא"י קוק. מצאתי בביתו גם את אביו הרב הישיש, ועוד אורחים רבים.

נ"ח.

מכיר אחד נתן לי כרטיס־כניסה לראות בפתיחת האוניברסיטה העבריה על הר הצופים, לורד בלפור ונציב סעמועל שניהם היו מלובשים אדומים. שמעתי הנאום אשר נשא הרב מהרא"י קוק, ויען רוח קרה נשבה אז על ההר, עזבתי את החגיגה באמצע. אחרי כמה ימים מצאתי אכסניא טובה בשכונה החדשה המכונה "שערי חסד", אשר לא רחוקה היא מבית הספר "בצלאל". אורחים הגונים מאנגליא ומאמריקא מצאתי שם, גם הרב הילפרן מגיטסהד היה שם, בערב ר"ח ניסן נסעתי באוטא להתפלל על קבורת רחל אמנו. הדלקתי שם נרות לכבודה. אנשים רבים כתבו את שמותם בעופרת עלי מצבתה, ויש היו מודדים אותה במשיחה לסגולה, הפצתי לנסוע משם לעיר חברון להתפלל לפני מערת־המכפלה, אולם רבים אמרו לי, כי סכנה גדולה היא בעת לנסוע שמה מפני הערביים. החמה בערה אז מאוד, ואני באתי לא"י באותן בגדים חמים, שבאתי מפולין לבלגיא בחורף העבר, ואין נסתר מחמתה. לכן נתתי לתופר בגדים בשכונת "מחנה יהודה" לעשות לי בגדי קיץ, קלים ודקים בצבעי תכלת.

נ"ט.

בערב פסח השכמתי בבוקר, עליתי על ההר בשכונת "שערי חסד", ברכתי ברכת החמה בתקופתה למחזור גדול. (בילדותי בשנת תרנ"ז

ברכתי ברכת החמה בעיר לודו. ויזכני השי"ת לברך בפעם השלישית בשנת תשי"ג) אחרי כן ירד המלקוש שנעצר בעתו ולא היה מים לבני השכונה, רק מימי הבור שנשפך לתוכו מי וויטריאל להמית הזכובים הקטנים הפורחים בו. ונתן ריחו בהמים ובהתבשילים. טבלתי במקוה החדש שנגמר אז לחצאין. ואדמתו עודנה לא היתה מצופה בקרשים, וכשעליתי מן המים נטבעו רגלי בטיט. כלילה התפללתי בבית התפלה של הורנשטיון, ורבים מיקירי ירושלים היו מתפללים בו, לבושים בגדי משי-לבן, גם מבני הישיבה זקנים עם נערים בפאות שחורות מסולסלות, התפללו שם. כלם כאחד מתפללים בקול רעש גדול ובהתלהבות עצומה, ואומרים המערכית בשפה ברורה ובנעימה. לבי נמלא אז רגשי גיל וחדוה, ומעיני נולו דמעות של שמחה.

ס'.

בעת "הסדר" ישבו כל האורחים של האכסניא על יד שולחן אחד. לפני כל אחד ואחד היו מונחים כל צרכי הסדר מגידולי הארץ. וכן מצות ויין מתוצרת הארץ היו. תלמידי הישיבה של "תחכמוני" היו יושבים על יד שולחן שני. מילידי הארץ זמירות שמענו בניגונים יפים שרו שירונת הארץ. ובחסל סדר פסח אמרנו כולנו "לשנה הבאה בירושלים הבנויה". בבוקר התפללתי בביהכ"נ "חורבת רבי יהודה החסיד" בעיר העתיקה. הנציב סעמועל קרא את ההפטרה וברכותיה וכל הקהל היו קוראים עמו בקול "על כסאו לא ישב זה, ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו". תפלת מוסף התפללתי אצל כותל המערבי. התקבצו שם בפעם הראשונה אחר החורבן, אנשים מכל כנפות הארץ, מלובשים בגדי גוונים, וצבעים שונים. כלם עמדו שם ביראת הכבוד וברגשי קודש, הכהנים מומרים בדוכנם בנגון יפה אף נעים, שוטרים עומדים על המדרגות העולות משם אל העיר, עושים משטר, עולים מצד זה ויורדים מצד שני, רבים מן האורחים באים לבית המלון "אמדרוסקי" לעשות שם קידושא רבא ביחד עם הנציב, ולשמוע שם נאומים.

ס"א.

כל ימי החג נכסוף נכספתי לראות בתפארת עיר עבריה "תל-אביב" הבנויה על ידי בוני ישראל והון ישראל. באסרו חג (לפי חשבון הו"ל) בבוקר נסעתי באוטו ההולכת שמה. כשעברה האויטא לפני בית אחד בשכונת "תלפיות", בא וישב אצלי איש נכבד גבה קומה, בוסן חדה. ע"י

תמונה מודפסת. שראיתי מכבר במכ"ע, הכרתיו כי הוא ד"ר יוסף קלוזנר. המסילה ההולכת מירושלים לתל-אביב צרה מאד, ומלאה הרים וגבעות משני צדדיה עמקים, מלאים סלעים גבוהים וצוקים חדים, אשר אם תפול האויטא שמה ומתו כל הנוסעים עמה. בעת שמדלגת על ההרים ומקפצת על הגבעות עצמתי את עיני מבלי לראות הסכנה הכרוכה בהעמקים. אחרי נסיעה קצרה באנו בשלום אל עיר כלילת יופי, קריה עליוה, המון אורחים מטיילים ברחובות העיר בין שדרות האילנות. הבתים רמים ובצורים. רבים מהם בנוים כמו היכלות. בתי מזון מלאים אוכלים. פגשתי שם בן גיסי, טיילתי עמו על יד חוף הים, כי היה חם מאד בחוץ. השמש יצא בגבורתו. ראיתי שם אחב"י עולי פולניא, עומסים על המוריהם שקים מלאים אבנים קטנים, להוליכם אל הבונים, טפות של זיעה נוטפות מתחת כובעיהם על פניהם וזקניהם. פניהם שזופים ואמיצים. על אם הדרך ראיתי חלוצות יושבות על אבנים, וחוצבות אבן גדולה לרסיסים. מגבעות של תכן רחבי-שולים עלי ראשן, לא רחוק משם בונים בתים, צעירי בני ישראל עובדים בחמר וסיד, ונושאים אבנים אל הבונים העומדים על החומה. בערב באתי לבית התפלה של פועלים, בין מנחה למערב אחד מהם אומר לפניהם אגדתא מספר עין יעקב, וכלם יושבים ומאזינים, אחדים מהם שואלים כענין, וזה משיב כהלכה, בבתי קהה הגדולים, ראיתי סרסרים מטיפוסו של "מנחם מענדל", המצוייר בסיפורי שלום עליכם, אשר פרנסותיהם תלויות באויר ועוסקים "במנדל הפורח באויר, או בפרה שפרחה מעבר לגג", כמה מהם ידעתי מכבר מווארשא. אצל החנונים ראיתי עושים מסחר בבורית העשויה בעיר נאבלוס (שכם) משמן זית. אמרתי לפתוח שם בית חרושת לבורית ולעשותה משמן קאקוס. הלכתי אל ביתו של ה' מאיר דיזענהוף, שעושה מסחר עם העמיקאלים ולא מצאתיו, רק מזכירו, והצעתי לפניו להביא בשבילי מחו"ל, כעשרים חביות עם שמן קאקאס ואתן לו ערבון חמשים ל"ש, להיות בטוח כי אקנה את כולם לאחדים, ובחבית אחרונה ינכה לי דמי קדימה שנתתי לו. ולא אבה, והבטיח לי כי גם ה' דיזענהאף בעצמו לא יעשה מסחר זה עמי.

ס"ב.

נודעתי שם, כי הבאנקיר הבליעל מסוסנוביץ שפרח עם כספי באוירן משם לארץ, שינה את שמו מיד כבואו ונשבעה מזלו, ואבר כספו

בענין רע ע"י עסקיביש שעשה עם שותפים שבאו מעיר לודו לבנות בתים בתל-אביב ולמוכרם, והתחילו לבנות טוריבתים בפעם אחת, ולקחו היפותיקא ראשונה מהבאנק על הבתים שהתחילו לבנות ואח"כ לקחו מאותו איש היפותיקא שניה, ולא היה להם כסף לגמור בנינם ולא השיגו עוד כסף בהלוואה, ברחו ללודו והשאירו הבתים בלי גנות, נמכרו ע"י הבנק בפומבי בזול, ולקחו את כספם במלואו והנשאר לקח אותו איש, שהיה נותן כספו על היפותיקא השניה, והגיע לחלקו סכום קטן מאד. שבתי ירושלימה במסע"ב. דברתי עם ה' תשבי על אודות זה להביא בשבילי שמן קאקאס מחו"ל ודחני בשתי ידיו.

ס"ג.

מכל אלה אתכונן, כי לא תעלה בידי להתיישב בא". קניתי בירושלים דונאמים אחדים קרקע, אצל חברת "נחלת ישורון" בעמק, בדרך יריחו, קרוב ל"כפר עברי", יו"ר הרח"ל אברבך שדר בשכונת "שערי חסד" הבטיח לי לשלוח אלי קושאן על שמי, ועד היום לא קבלתי. הנהלת המזרחי בקרתי, גם את הנהלת "אגודת ישראל" ואת הישיבות "עץ חיים" ו"שערי שמים", בית החולים "משגב לדך", בתי התימנים. באתי ביתה הרה"ג רב"צ קואינקא מו"ל הירחון "המאסף" בשכונת "ימין משה", ואת בית המו"ל "תורה מציון" בשכונת "מחנה יהודה". ואת הרי"ל פישמן ברוממה. הכרתי את ח"ן ביאליק והסופר הישיש רא"ז רבינוביץ. שמעתי נאומו של הסופר הלל צייטלין, שבא אז לתור את הארץ. כמה פעמים הייתי בביבליותיקה העבריה על יד האוניברסיטה בהר הצופים ומצאתי שם ספרים אחדים שחוברו ממני ויצאו לאור בימי חרפי, ונאספו שמה על-ידי ד"ר חזינוביץ מביאליסטוק, בקרתי קברות הקדושים ואת הר הזיתים.

חפצתי לעשות לי זכר להיותי בירושלים, קניתי משי שחור בעיר העתיקה, בחנותו של יהודי ספרדי, נושא מצנפת אדומה עלי ראשו, בעל זקן לבן סגלגל. הבטיחני כי מוכר לי משי טהור מן המובחר שבחנותו ולקח ממני מחיר גבוה מאד. לקחתי החבילה כמו שנתנה לי והלכתי מיד לא רחוקה משם אל בית החייט בעיר העתיקה וספרתי לו הנני נוסע בעוד כמה ימים אל ביתי ונפשי חשקה לעשות לי בגדי-שבת כתבניתו של בגדי שבת שלובשים מיקורי ירושלים — למזכרת לי מדי שבת בשבתו כי הייתי בירושלים. — החייט הזה גבה-קומה היה, רחב

כתפים, בפאות ארוכות ועבות, בעל זקן ארוך, שחור כעורב, לבוש בגדי לבן, נעלים נמוכות ברגליו בפוזמקאות שחוהות וארוכות וכפה לבנה עלי ראשו, — ואמר לי כל הצדיקים והחסידים הבאים להשתקע בירושלים נותנים לו לתפור בגדיהם, ומפני שעתה נחוץ לו לגמור בגד בשביל צדיק אחד שבא מחו"ל לכן מבקשני לבוא ביום המחרת לקחת מדה מנופי. הנחתי אצלו החבילה הכרוכה עם המשי. למחרת באתי אל ביתו ולקח המדה ולא ראיתי עוד את החבילה, וצוה לי לבוא בשבוע הבא למדוד בגדינא בטרם שיגמר כולו. כשבאתי ללבוש חצי-הבגד, ראיתי כי הסחורה איננה זו שקניתי בהחנות כי היא סחורה פשוטה ועבה ויש לה מראה להט (גלאנג) כמו הסחורה שנותנים החייטים תחת הבגד הנקראת (לאסטונג בלע"ז). אמרתי לו הלא סחורה זו איננה שלי כי משי קניתי והבאתיה כאן. ענה לי בנחת סחורה זו מצא בפתחו החבילה שהבאתי ואולי המוכר רמני ובעת שקפלה וכרכה בהנייר החליף את המשי בסחורה זו. לקחתי חצי-בגד והלכתי אל הספרדי הטחור . . . מצאתיו בהנותו והראיתיו הסחורה ואמרתי לו הלא משי קניתי אצלו ולמה החליפה בסחורה פשוטה? ענני משי טחור נתן לי ולא סחורה זו ואולי נתחלפה בבית החייט בסחורתו של איש אחר שהביאה לעשותו ממנה בגד פשוט. . . בין החייט והס"ט הלכה המשי ולכיתי הבאתי בגד פשוט אשר איננו ראוי ללבושו אף בימות החול ק"ו בשבת, ואמרתי יהא מונח עד שיבא אליהו והיה לי זכר לחורבן ירושלים...

ס"ד.

ויהי כאשר נשלמו שלשה חדשים מעת בואי לא"י יצאתי במסח"ב מירושלים ליפו. לנתי שם בבית מלון, יתושים שלא ראיתם במשך כל הזמן שהייתי בארץ מצאתי שם במשכבי, עקצו אותי ודקרוני כל הלילה לא נתנו שינה לעיני נתנו בניפי אותות ועקיצותיהם נכרו בפני. בצהרים הלכתי בסירה מן החוף עד האניה שעמדה בלב ים. על האניה מצאתי כמה אנשים שבאתי עמם אל הארץ וגם רבים מן תושבי הארץ הלכו עם האניה לחוץ לארץ לרגלי מסחרם. רוח צח מרחפת על פני הים וכאור בוקר יזרח השמש. האניה הלכה מבלי נטיה קלה. כל היום היינו יושבים על הספון, כן היה כל הדרך עד שבאנו אל חוף עיר קונסטנצה אשר בארץ רומניה.

ס"ה.

כשעלינו אל היבשה באנו אל חדר גדול וריק, ספסל ושלחן אין בו.
הרצפה היתה מלאה אבק ורפש. פקיד הגבול צו אותנו להניח החבילות
על הארץ בתוך האבק ורפש לברקן. הפכו החפצים של מטה למעלה ושל
מעלה למטה. מלתחתי היתה צרה מהכיל עתה כל החפצים שהיו בה
מלפנים קודם הבריקה ואי אפשר היה לי להשוותם ולסדרם כראוי, ומתוך
הדחק נבקעה המלתחה ונשברו זוויותיה בסגרי אותה. לקחתיה כמה
שהיתה מלוכלכת מן האבק תחת אזרועי ובאתי עמה אל אחת החנויות
אשר בעיר וקניתי שם מזודה חדשה לשום בה החפצים. את הישנה
עזבתי בבית מלוני ובבוקר נסעתי לביתי.

ס"ו.

סובב סובב הולך הגבר ועל סביבותיו שב כי מה' מצעדי נבר
כונונו ודרכו יחפץ; סבבתי והלכתי לונדונה, הלכתי אנטורפנה, הלכתי
לארץ־ישראל, שבתי ובאתי למקומי הראשון — בארץ פולניא. כי
רגליו דבר נש ערבין ביה לאחר דמתבעי אינון מובילין יתיה. בשבתי
בביתי ונוכחתי כי מחוסר בסיס הנני פה בא בזכרונני המכתב שקבלתי
בהיותי באנטורפן מן הסוחר זייפרט מעיר חודא אשר במדינת הולנדיא
לבוא אליו. אמרתי עתה באה העת לנסוע שמה כי לכל זמן ועת לכל
חפץ. נסעתי לורשה להקונסול ההולנדיא לקבל ממנו וויזא. הראיתיו
המכתב מה' זייפרט אמר לי יען חלפו כמה ירחים מן העת שנכתב
המכתב אלי לכן הוכרח לשאול עוד הפעם לאיש הזה אם רוצה גם עתה
בי שאבוא אליו לעשות מסחר עמו. שאלתיו אם אוכל להניח אצלו
הפאס ואם יקבל תשובה נכונה בשבילי מהולנדי ישלח לי בחזרה הפאס
עם הוויזא? ענני כן יעשה כדברי. שלמתי לו בעד הוויזא ונסעתי לביתי.
אחרי כמה שבועות קבלתי בבידואר הפאס בחזרה וכתוב בו וויזא על
שמי ושם אשתי — כי פאס משפחה היה לי מאנטורפן. כמסופר
למעלה — נתייעצתי עם אשתי לעשות יחד עתה מעין קפיצת־נחשון
ולנסוע להולנדיא כמו שכתוב: אשר הלך חשכים ואין נונה לו יבטח
בשם ה' וישען באלהיו; כי זה שנכתב הוויזא גם על שם אשתי היה
אות לי כי ה' יצליח דרכי, וכן מה שניתן לי באנטורפן פאס משפחה
היתה רפואה קודם למכה. אמנם החלטה זו רבת אחריות היתה כי אין

לנו שם מכיר ומורע וגם שפת המדינה מוזרה לנו, אולם תמכתי יתדותי על הכתוב בספר תהלים, "השלך על ד' יהבך והוא יכלכלך!"

ס"ז

ברם אליה וקוץ בה, ודא עקא כי זמן הוויזא יכלה יחד עם זמנו של הפאם ובעוד חודש ימים יעבור זמנו של הפאם שקבלתי על חצי שנה בעיר אנטורפן ולקבל פאם מחדש כאן אי אפשר, כי כמשך הזמן שלא הייתי בביתי נשלח לי מהממשלה לשלם מסים שונים, ואם לא ישלם המסים לא אשיג פאם מחדש, לכן ידעתי אם לא אצא מכאן בעוד מועד לא אוכל עוד לצאת ולבוא. מכרתי בחפזי כל כלי ביתי במחיר נמוך מאד ושלש נערותי עזבתי בבית הורי בעיר טשענסטחוב ותינוקות קטנה פחותה מבת שנתה לקחנו עמנו ונסענו עד ברלין. ביום הששי באנו שמה ושבתנו במלון, עד יום הראשון לפנות ערב וביום שני אחר הצהרים באנו לשלום לעיר אמסטרדם הנקראת "ירושלים דגולה".

ס"ח.

בעיר אמסטרדם על נקלה מצאנו מקום ללון יען שלא ידעתי לדבר בלשון הולנדיא וגם מפני התינוקות שהיתה עמנו. אחרי יגיעה רבה באנו אל בית המזון והמלון של ה' פולק. בבוקר חפצתי ללכת אל הקונסול הפולני להאריך הזמן של הפאם ולהשיג רשיון להתעכב בהמדינה. נודעתי כי הוא יושב בעיר רוטרדם אמרתי לנסוע לבדי שמה, אבל אשתי לא חפצה להשאיר בהמלון לבדה נסענו כולנו רוטרדמה.

ס"ט.

כאשר יצאנו מבית התיבות שמענו מנגנים ברחובות וראינו ילדים מרקדים שם ויצאו במחולות, מרכבות של הטראמוויי מקושטות בדרגלים קטנים, העיר שמחה מפאת יום הגינוסיא של המלכה ווילהלמיינא שמשמשת לבוא בעוד כמה ימים. חוצות העיר נקיים מאד, פני הבתים מרוחצים למשעי, תחלובות בני העיר מתונה אין בהלה ואין רציצה ברחובות כמו בעיירות גדולות מארצות אחרות; פניהם מיושבים ולא רעים (כמו בפולניא), מזג האויר צח ונעים וזרח השמש. כל אלה נתנו שמחה בלבי, מפי נקפצו המלים "פה אשב כי אויתיה", ואל אשתי

אמרתי: יעבור עלי מה ואל אעזובה את העיר הזאת! בנקל מצאנו בית מזון ומלון והלכתי לבדי אל הקונסול הפולני. כשהכית בתוך הפאס אמר לי, לא יוכל להאריך זמנו עד שיקבל מענה מן הקונסול הפולני מעיר אנטורפן על דבר הפאס שלי אם קיבל תשובה נכונה על אודתי מעיר מולדתי. ואחר שבוע ימים אוכל לביא אליו עוד הפעם. יראתי לתת לו הפאס פן יעבור זמנו עד שיגיע לו תשובה מאנטורפן ואז ממילא יתבטל הוויזא ואי אפשר להשיג רשיון עוד להתעכב כאן אחרי שנתבטל הוויזא מווארשא.

ע.

כשיצאתי מחדרו ראיתי בחדר ההמתנה עומד איש נכבד בחתימת זקן צהוב, שאלתי בשלומו, השיב לי בשלום בפנים יפות. סחתי לפניו דאגתי—כי תשועה ברוב יועץ — סיפר לי כי הוא בא מעיר קטוביץ לקנות פה תפוחים ונחוצו לו איזה דבר מהקונסול הפולני, ויעץ לי לנסוע מחר בבוקר לאנטורפן בדרך אשר ילידי הולנדר עוברים בה בלי שום תעודה; רשם לי על נייר שמות הערים לנסוע ובאיזה דרך ללכת רגלי. בבוקר נסעתי בדרך, והלכתי ברגלי עד אשר באתי בשלום אל עיר אנטורפן. הקונסול הפולני האריך לי מיד זמנו של הפאס על חצי שנה מבלי כסף ואין דובר דבר. שבתי משם בדרך אשר באתי בה ויצאה כביאה בשלום. אח"כ נסעתי אל עיר חודא לראות את ה' וזיפרט ולהודות לו על העבר ולבקשו על העתיד ונתן בידי מכתב שנית לשלוח אל המיניסטרים אשר בהאאג הכירה ולבקשם להאריך לי הזמן להתעכב בהמדינה עד אשר יוגמר העסק אשר בינינו וקבלתי רשיון לשהות עוד ששה שבועות כאן.

ע"א.

אחרי הצלה פורתא הלכתי לבקר הרב דמתא ד"ר ריטטער, מקצת ספרי לקחתי עמי להציגם לפניו במקום דלא ידעי. קבל פני בסבר פנים יפות. ספרתי לפניו מטרת ביאתי, ואמר לי לא טוב עשיתי שבאתי רוטרדמה כי ילידי הולנדיא אינם אוהבים לאיש זר, מה גם לאיש שאיננו שומע לשונם, וילידי רוסיא ופולין מתי מספר המה פה ונער יכתבם, מפוזר ומפורד המה יושבים בהעיר, ויעצני לעזוב רוטרדם ולבוא לנור אמשטרדמה. בתוך דיבורו סיפר לי כי הרב דעיר טשענסטחוב ר'

נחום אש רעו מנעורו הוא והם למדו יחד אצל רב אחר. בצאתי ממנו כתבתי מכתב אל הרב מעיר טשענסטחוב ובקשתיו לכתוב אל רעו ד"ר ריטטער למעני לספחני אל אחת הכהונות עד שאשיג רשיון להשתקע פה. אח"ז הלכתי לבקש את אחב"י ילידי רוסיא ופולין הדדים פה. נודעתי כי נמצאו כאן כמאה משפחות מהם וכי יש להם חברה המכונה „אגודת אחים" והמזכיר של החברה הוא ה' רוטשטיין. באתי ביתה המזכיר וספרתי לפניו מנמתי להשתקע פה. אמר לי קשה מאד לאיש מארץ אחרת להתיישב בהמדינה, ומן העת שאחרי המלחמה עד היום איננו יודע לאיש שנחנה לו המלוכה רשות להשתקע פה. וחברה „אגודת אחים" איננה יכולה לעשות בשבילי שום דבר בענין זה, כי בל החברים אינם מתאספים יחד רק בראש השנה ויום כפור, אשר אז שוכרים אולם ומביאים בעלי תפלות מאנטורפן ואחרי ימים הנוראים נתפרדו. ולפעמים לאיזה דבר נחוצ, מתאספים ראשי החברה בתוך השנה לבוא בעזרה לאיזה עובר אורח הנוסע למדינת הים ומחוסר כסף. ויעצני לנסוע לבלגיא לרור באנטורפן או בכריסל ולא לאמשטרדם כי גם שם ישיבתה קשה תהיה לנו.

ע"ב.

הלכתי אל הקונסול הבלגאי לתת לי וויזא. כשהסתכל בתוך הפאס כעס עלי ומדבר דברים שלא הבינותים, כי בשפת צרפת דבר אלי, ואתכונן כי לא יתן לי רשות לבוא שמה ואירא לבוא בסתר עם אשתי וילדתי בדרך אשר הלכתי בה לפני כמה ימים לאנטורפן. כשקבלתי תשובה מהרב ר' נחום אש והליט במכתבו אלי אגרת מיוחדת אל רעו ד"ר ריטטער מסרתי מיד אגרתו אלי. הכרתי בפניו כי רעה בעיניו על אשר כתבתי אל הרב דעיר טשענסטחוב בדבר זה ואמר לי אמתלאות שונות כי אין בידו לעשות למעני מאומה להשתקע פה, היה מבקש לתת לי סכום כסף לעזוב את העיר, ומאנתי לקחת מידו ויצאתי מביתו בפחי נפש. ואותו היום היה קשה עלי כאילו באתי באמת במעמקי מים ושכולת שטפתני. לא ידעתי מה לעשות כשיתום כספי שהבאתי עמי ובמה להחיות או את אשתי המעונגה ותינוקת קטנה, שלא ישאו חרפת רעב בארץ נכריה. אשתי אמרה לי כי תחפוץ לחזור לפולגיא עם התינוקת ותהיה בבית הורי עד אשר אמצא כאן מקום מנוחה. הלכתי לקנות כרטיסנסיעה בשבילה אמרו לי במקום המכירה כי אינם מבטיחים

אותי שיתנו פקידיו הגבול לאשתי לכהן לעבור את הגבול האשכנזי יען פאס־משפחה לנו ובאשכנז מקפידים בפאס כזה שיהיה גם בעלה עם האשה בעברה את הגבול, לא ידעתי מה לעשות, כתבתי מכתב אל אדמו"ר מגור שליט"א לשאול בעצתו.

ע"ג.

אחרי כמה ימים קבלתי תשובתו הרמתה כתובה בעצם כתי"ק של אדמו"ר אבל תשובתו היתה כתובה בלישנא דמשתמעי לכמה אנפין וכחידה היתה בעיני. לא ידעתי לפתור אותה. והנה נודעתי כי יושב פה איש עשיר וחסידי מחסידי גור שבא לגור כאן בעת המלחמה מאנטוורפן עם הפלטים אשר בכלגיא וכל השבוע עושה מסחר באנטורפן וביום הששי בערב בוא לביתו וביום הראשון בבוקר חוזר ונוסע שמה. ביום השבת אחר הצהרים באתי אל ביתו. אמרתי אדברה וירוח לי. ספרתי לפניו כל המוצאות אותי מן העת שמכרתי את ביתי עד שבאתי הנה וגם את התלאות אשר מצאתני פה. אז ישב בביתו איש נכבד ועשיר שהיה הנכאי של החברה, "אגודת אחים" ושמע כל הקורות אותי שספרתי עתה וכי הייתי אצל המזכיר ה' רוטשטיין והשיאני לנסוע לבלגיא. פנה אלי האיש ואמר לי כי הוא ישתדל בעבורי אצל החברה שלו ויבקש עצה עם אנשי הועד לטובתי, ואסיר תקוה תהיה כי יקבלו רשיון בעבורי להשתקע פה והאיש הירשפוס כששמע כי הרה"ק מגור כתב אלי מכתב בעצם כתב ידו ולא ע"י שליח שאלנו, אם אחפוץ לתת שיעור בתלמוד לשני בניו הלומדים בבית־הספר של הממשלה וישלם לי בכסף מלא וגם ישתדל אצל אחד ממכירי היושב פה לתת גם שיעור לבנו הגדול בתלמוד, נתרציתי לזה וסעדתי בביתו סעודה שלישית וגדולה לגימיה שמקרבת לרחוקים, והודיתי לה' על בשורה טובה והלכתי לבית מלוני לבשר את אשתי — כי יש תקוה אשר רוח והצלח יעמוד לנו עתה בשעה אשר לא פללנו.

ע"ד.

ממחרת ביום הראשון באתי אל ביתו של הירשפוס ונתתי שיעור בגמרא אל שני בניו. ביום השני בא אל בית מלוני ה' נארווא הנכאי וסיפר לי כי דבר טוב עלי לפני אנשי הועד של החברה, "אגודת אחים" ואמרו לו לבקש ממני לבוא להתפלל עמהם בהאולם אשר שכרו עלי ימים

הנוראים הבע"ל ולהיות בעל מתחיל בר"ה ויו"ה כ כי בעלי שחרית ומוסף יבואו מאנטורפן ואם אמצא חן בעיניהם יקבלו אותי לרב עליהם, כי החברה מאושרת מטעם המלוכה וישיגו רשיון בעבורי להשתקע פה וכן יעשו לי "פסיקה" הגונה, ונתן לי שני כרטיסי הכניסה אל האולם בעדי ובעד אשתי. בשבוע השניה נתתי שיעור בגמרא גם לבנו של ה' מונדרר וקבלתי ממנו ומה' הירשפוס תשלומין בעין יפה.

ע"ה.

בשני ימים של ר"ה של שנת תרפ"ו הייתי "בעל מתחיל" בהאולם ששכרו אנשי החברה של אגודת אחים להתפלל בו בימים הנוראים. התאספו שם יותר ממאה איש, אמרתי לפניהם מענינא דיומא קודם התקיעות, הגבאי ה' נארווא הציגני, לפני ראשי החברה, מצאתי חן בעיניהם, המזכיר נעשה מאהבי. בין כסה לעשור קראו לאספה והחליטו לשכור מיד בית תפלה קבוע להתפלל בו וממחרת יו"ה כ כתב המזכיר בקשה בשם הועד אל המיניסטרום לתת לי רשות להשתקע פה בתור "רב" של החברה שהיתה מאושרת מכבר מטעם המלוכה וראשיה אנשי שם ועשירי העיר היו. ובא המזכיר אלי עם "הבקשה" ויעצני ללכת עמה אל רב דמתא ד"ר ריטטער לאשר בחתימתו כי הגון אני להיות רב בחברה זו, מפני שבאתי אל המדינה בתור "סוחר" מגבינה. באתי לביתו והראיתיו הבקשה ובקשתיו לאשרה. נעשה נבהל ונשתומם וזיו פניו נשתנה ואמר אלי: אינני צריך לדידיה ולחתימתו די לי בחתימתם של ועד החברה. השבתי לו אין כוונתי להקרא רב ולא לדרוש אחר ההכבוד מגמתי, כי כל ימי ברחתי מן השררה ומעודי שנאתי את הרבנות, רק להשיג על ידי זה רשיון להשתקע מטרתי, וההכרח לא יגונה, ולא נתפיים בכל הדברים האלה עד שהבטחתיו בהן צדקי כי לא אתרברב פה לא "אורה" ולא "אדון" ולא אתעסק בטיב גיטין וקידושין במקומו. ויואל לכתוב על הבקשה כדברים האלה, "כי אמנם באתי הנה לעשות מסחר עם גבינה אולם החברה המכונה "אגודת אחים" בחרו בי להיות מורה (אגדרעווייזער) להם והגון אני לכך". אחר כמה ימים השנתי זכות הישיבה לדור בעיר רוטרדם עם ב"ב.

ע"ו.

בשבת בראשית התחלנו להתפלל בבית תפלה החדש שנוסד ע"י החברה "אגודת אחים" מדי שבת בשבתו בערב ובקר התפללנו בו אחר

תפלת המנחה אכלנו שם סעודה שלישית. ה' הירשפוס וה' מונדרר שרו
וזמרו זמירות של שבת בניגונים יפים, אמרתי לפנייהם דברי תורה בפרשת
השבוע. בימות החול בערב באו שם הנערים לשמוע שיעור ממני. ראשי
החברה תפצו לתת לי משכורת בתור רב של החברה, מאנתי בזה
ואמרתי להם לשלוח אלי את בניהם ללמד עמהם תנ"ך ושפה עבריה
ודקדוקה ונתנו לי שכרם ביד רחבה. נתנו לסופר סת"ם מקרקווי לכתוב
ספר תורה בעד החברה, בהתחלתה עשו משתה גדול, דרשתי לפנייהם
בשבת התורה ולומדיה. ויהי מקץ ששה חדשים הודעתי להועד כי בחפצי
הוא להביא הנה את שלש כנותי שעזבתי אותן בבית הורי, שלחו לי
מאתים זון על הוצאת הדרך נסעתי לפולניא והחזרתי אותן אל אמהן,
כיונים החזורים אל ארובותיהם, ושבו אל שולחן אביהן שהגלו ממנו
כחצי שנה.

ע"ו.

כאשר ישבו בנתי סביב לשולחני נחה דעתי ותחל רוח הספרות
לפעמי. הכינותי לבית הדפוס חלק שני מספרי „דגן בחורים“, וכלכל
חידושים ופולפולים עלי סוגיות הש"ס ע"פ סדר א"ב, וביותר בארתי בו
דברי הרמב"ם ליישב קושיות המפרשים עליו בסוגיות הללה, והבאתי
בו חידושים מה שמצאתי באמתחת זקן זקני מהרי"ז פרענקל בענין
זה. וכן הדפסתי בראש הספר אגרת מה שמצאתי בכת"ק של הרה"ק ר'
יצחק מווארקי שכתבה אל זקני זה בהיותו רב בעיר זאריק, נדפס
בפיעטרקוב בשנת תרפ"ח. אח"ז קבלתי ספרים בשאילה מן הספריה
הגדולה „רוזינטלינה“ אשר בעיר אמשטרם ועל ידם השיגה ידי לכאר
כאר היטב האגרת של רבן יוחנן בן זכאי אשר כתבה ליהודים אשר
ברומא הבירה בשעה שבאו שמה שני שלוחי הנוצרי להסיח ולהרחיק את
אחכ"ו. ביאורי זה נקבתי בשם „באר יצחק“. אמנם אגרת הזאת נדפסה
כבר עם פי' קצר מאד ע"י אחד ממשפחתו של הרה"ק מבעלזא שמצאה
בגנזיו אולם היה כספר יחתום כי גם פרוש זה היה צריך לפרושו והצליח
ה' חפצי בידי לעשות פתשגן הכתב ולפרשו כשמלת. יציאתו לאור
הדפוס עשה רושם גדול בעולם הספרות. מאמרים רבים נכתבו עליו
במכ"ע שונים ונתפרסם בעולם וביבליותיקאות של אירופה ואמריקא
דרשו אותו ממני, ובתוכם גם מספריה של הוותיקן, מרומא הבירה;
נדפס בעיר אנטורפן בשנת תרפ"ט.

ע"ח.

בעת שבתי ברוטרדם הופיע בהאג הבירה סטטיסטיקה ממשיך חמשים שנה מכל ערי הולנד. ראיתי בה מספרים של נשואיתערוכת מכל עיר ועיר ומצאתי כי בעיר רוטרדם רב המספר יותר מבשאר עיירות ומשנה לשנה מוסיף והולך, וכי בשנה האחרונה הגיעו לשבעים וחמש אחוזים נשואים כאלה. יחס לבבי וכתבתי מאמר על אדות זה ותבער בו אש לבבי ונדפס בעתון "היינט" היו"ל בוורשא וחוזר ונדפס בעתון "היינט" שו"ל בפריז, וגם במכ"ע שיצא אורה באנטורפן, ואולי גם בעתונים אחרים אשר לא ראיתים. ובמאמרי זה רשמתי המספרים של הסטטיסטיקה של עיר רוטרדם ממשיך זמן ארבעים שנה עד שנה האחרונה. יען שזה לא כבר חג ד"ר ריטטער חג היובל של ארבעים שנה מן העת שבא לשבת על כסא הרבנות בעיר רוטרדם, כאשר קרא ד"ר ריטטער בעתונים מאמרי זה הרגיש כי אליו קלעתי מאמרי, קרא לאספה כל רבני המדינה והציע לפניו לעמוד בפרץ ולתקן תקנות ולגדור גדר בענין נשואים האלה והחליטו לעשות תקנות הללו בעירם ובמושבות בני ישראל בהמדינה: (א) כל איש יהודי שישא אשה גויה לא יקובל לחבר הקהלה; (ב) להוציא מי שמקובל מכבר; (ג) לא יקראו אותו לעלות לתורה, לא יתנו לו רשות לומר קדיש בביהכ"נ; (ד) לא ימולו את בניו ולא ילמדו אותם להתפלל, וכאשר יבואו לעירם יודיעו מיד לוועד קהלתם לתקן תקנות הללו ולחוק אותם החוקים בהפנקס של הקהלה.

עט.

הרב ד"ר ריטטער היה הראשון להודיע לוועד קהלתו החלטת הרבנים וצוה להם לחוק החקים האלה בפנקס הקהלה. ראש הקהל היה שונא לו מכבר. כשהגיע לידו הודעה זו של הרב דמתא, בא אל ביתו בלויית המזכיר הקהלה ושאלו מה יעשה הד"ר אם ועד הקהלה לא יקבלו הצעתו זו? ענהו בכעס "אזי אתפטר ממשמרתי ולא אחפוץ עוד להיות רב בקהלה זו"! לא השיב לו מאומה ויצא עם המזכיר מבית הרב, והודיע כל הדברים האלה לסופר העתון ההולנדי הגדול שבעתונים אשר בהעיר. למחרת נדפס בהעתון כל אלה הדברים וגם תמונתו של ד"ר ריטטער. אחרי כמה ימים קבל מענה מהוועד כי לא נתקבלה הצעתו

ולא ינהגו תקנות הללו בקהלתם, ונתנו לו זמן שלשה חדשים להתחרט על זה ולקבל בחזרה הצעתו ואם מאן ימאן לעשות כן — יעזוב משמרתו בתור רב של העיר ויסקו אחר במקומו. וקראו אספה כללית מכל חברי הקהלה על אדות פיתורו זה ולא היה איש שימחה בידי אנשי הועד, יען שהיה קפדן כל ימיו ולא היה מקרבם לכן כולם הסכימו לפטרו. כתבתי אז מכתב-גלוי בלשון הולנדיא אל ראשי הקהלה ונדפס במכ"ע "דאס ראטערדאמשע וועקבלאט" והזהרתים כל ישריינו ממקומו לעת זקנתו ואל ירחו את הרב הזקן ממשמרתו ששרת אותם יותר מארבעים שנה וכי כותבי הדורות ישפטו אותם לחובה על מעשיהם, והודעתים כי גם "ראשי בריוני" מירושלים חששו על זה שיאמרו הבריות "רבן דחפו", וכל זה לא הועיל ואחר נ' חדשים עזב את העיר ובא לגור בעיר אנטורפן.

פ.

בכל שלהי דקייטא הייתי רגיל לבוא מהולנד על כמה שבועות לגונדונה. כמה פעמים נדפסו בעתון "די צייט" מה שספרתי לפני עוזר המערכת מחיי היהודים בהולנד. פעם אחת באתי שמה, ראני הר"ר יעקב מאָזעס ואמר לי נפלאת בעיניו על אשר ראה שמי בעתון שהו"ל הרב שפוטשניק בין הרבנים המסכימים עלי תקנות עגונות שתיקן שפוטשניק, וכן בגליון אחד שהוציא אורה הרב הנ"ל ויצא בו לחרף ולגדף גדולי ישראל, ובתוכם גם את אדמו"ר שליט"א מגור. מובא בו שמי בין התומכים בו וישר בעיניהם מעשיו השיבותיו, לא ידעתי ולא שמעתי מזה כלתי היום. כי כביתי בהולנדיא אינני קורא עתונים שיוצאים לאור בלונדון ובעתון אחר לא ראיתי מכל אלה, ואני לא נתתי הסכמתי על עלייתו אשר עשה אך כתב את חתימתי מבלי ידיעתי. יעצני לפרסם כל זאת בעתון "די צייט" שיו"ל בלונדון, הלכתי אל בית המערכת והשיבו לי, העורך ועוזרו, כי לפני איוזה ימים החליטו לכלי התערב עוד בענין זה ולא ידפיסו עוד דבר, לא בעד ולא כנגד בדבר זה. הלכתי אל הדיין הילמאן, היה שמח מאד בכואי לביתו כי כבר שלח ניירות מודפסות ומכתבים אל פולניא להרבנים המסכימים לשאלם אם באמת נתנו חתימתם או זייפם הד"י שפוטשניק, ולי לא שלח, כי לא ידע את כתובתי. חתמתי על המודפסות והוספתי כמה דברים קשים כגידין כנגד הרב המזיף. אח"כ נדפס כל זה בין מכתבי הרבנים מפור

לין אשר כתבו לביד"צ מלונדון את תשובותיהם על אדות זה, ונדפסו בחוברת מיוחדת הנקובה בשם „קונטרס עתונאי“ שיצא לאור בווארשא בהוצאת ביד"צ מלונדון. באתי אז אל „בית ה' יוסף“ ושאלתי, היתכן לחתום את שמי בלי ידיעתי? ענני, מפני שקיבל ממני מכבר חידושים להדפיסם בש"ס הגדול שהתחיל להו"ל. דייק מינה דניחא לי כל עובדא דיליה למען שתהיה יכולת בידו להו"ל הש"ס הגדול. עם החידושים ששלחתי לו מכבר.

פ"א.

בשנה הבאה בשלהי דקייטא עברתי לפני ביתו ראה אותי דרך החלון בא חוצה ומבקשני להכנס אל ביתו על רגעים אחדים. אמרתי לו אין לי פנאי עתה, הפציר בי ויאמר לי דבר פלא לו ורוצה מאד להראותו לי. כשבאתי לחדרו מצאתי שם שני אנשים, הכרת פניהם ענתה בם כי בעלי אנרופ המה והראה לי מכתבי שנדפס „בקונטרס עתונאי“, ולא דבר מאומה רק רמז לי באצבעו על הדברים הקשים שכתבתי כנגדו. השיבותיו, מפני היראה, לא כתבתי דברים כאלה ואולי המו"ל הוסיפם מדעתו, הושיט לי מיד עטידיו שהוציא מכיסו ופסת נייר לכתוב עליו כל מה שאמרתי עתה. הוצאתי שעוני מכסי ואמרתי לו כבר עברו כמה רגעים מן המועד שקבע לי איש אחד להתראות עמו בביתו ואם אתבושש מלבוש אליו לא אמצאנו עוד כל היום, לכן אלכה ואראנו בטרם שאכתוב ואשובה אח"כ לביתו לכתוב כל הדברים על הנייר ויצאתי בחפזון מביתו מבלי שוב אליו עוד.

פ"ב.

בשנת תרצ"ב נדפס בפיעטרקוב חלק ראשון מספרי „מיקורי ירושלמי“ מיוסד על אדני מאמרים והגדות שנמצאו מפוזרים בתלמוד ירושלמי, (כעין ספרי „זכרון אברהם“, שנוסד על אדני מאמרים מתלמוד בבלי ע"פ סדר א"ב) עם „פרוש מספיק“ לפרש לשון הירושלמי וכתבתי בו מבוא גדול לפרש מה בין תלמוד בבלי לתלמוד ירושלמי, ראוהו חכמים וסופרים ויהללוהו. ויודע ספר ויאשרוהו כי הוא ספר השווה לכל נפש; נדפס בהוצאת נדיב אחד יליד הולנדיא ה' פולק שמו. אז נדפסו ממני מאמרים-בכמה ירחונים ממדינות שונות כמו „אפריון“ שיצא לאור בניו-יארק וב„אוצר החיים“ שי"ל בהימני ע"י הרב עהרעני-

רייד וירחון "מאמרי חכמה" ש"ל באווירוב בפולניא ובמכ"ע "די אירישע נאזעטען" באמריקא.

פ"ג

בשנת תרצ"ד נאספו כמה אנשים אל ביתי לשמוח יחד בשמחת החג. ראש השוחטים ה' שניכסר הביא אתו איש אחד שבא מווארשא ואכל בביתו בימי החג. האיש הזה היה כבן חמשים שנה בעל זקן אדמדם מגודל לארכו ולרחבו. כשהתחיל לדבר לפני הנאספים נפל ברעיוני "הקול קול הנער דן מסטריקוב", כשהפסיק מדיבורו שאלתיו בפני כולם אם שמו הוא ר' דן? אמר כן. שאלתיו שנית אם הוא נכדו של הרה"ג ר' מוטיל מסטריקוב? השיב כן הוא. הסתכלתי בפניו ואמרתי לו: "אביו היה שמו ר' מיכאל, סוחר בעורות היה, זקן צהוב היה לו, ביתם לא רחוק עמד מביהמ"ד של זקנו". הנאספים חשבו כי חכמת הפרצוף הנני מכיר ומשרטוטי פניו הנני קורא כל זה. שאלתיו עוד אם זוכר הוא את בנו הקטן של בעל בית-חרושת של בורג שדר שם בסטריקוב לפני ארבעים שנה בביתו של ר' יעקב מאָרגענשטערן? איננו זוכר מאומה! השיב. ספרתי לפני הנאספים כשהייתי נער קטן באתי ערב פסח מביהמ"ד של זקנו ר' מאטיל לעזור באפיית מצות שם עם החסידים אשר בהעיר וגם האיש הזה שהיה בן גילי היה שם. וסחתי עמו בפעם הראשונה. אחר פסח נסעו הורי משם ובאו לגור בעיר לודז, ומאז ועד היום לא ראיתיו. וכאשר שמעתי עתה קולו אחרי הפסקת ארבעים שנה הכרתיו בקולו כי קולו לא נשתנה, וזכרון כל הדברים מאז באו עתה ברעיוני וכל אשר העלה הזכרון לי מתקום הנשיה קראתי לפניו והיה הדבר להם לפלא.

פ"ד.

בשנת תרצ"ה באתי ללונדון והתאכסנתי בבית ידידי ה"ר דוד יוסף עצירין, סיפר לי כי בקיץ העבר נסע להנפש בעיר רמסגט שהיא חוף הים. המקום שאנן ואוירו צח ונעים, והיה מבקר שם את הקולירוז שנוסד ע"י השר ר' משה מונטיפיורי על שם רעייתו, יהודית. והיה מדבר עם חבריה הישיבה העוסקים בתורה ועבודה כל ימיהם, ולכל אחד לחמו נתן ומימיו נאמנים ובית מיוחד לכל אחד ואחד. ספריה גדולה ראה שם אשר יש בה ספרים חדשים וגם ישנים יקרי המציאות וגם כתבי ידות

שונות נמצאו בה ואם אפשר לי להיות חבר בישיבה זו היה מעצני לעזוב את הולנד ולבוא לגור ברמסנט יען אמצא שם מקום מנוחה לעשות ספרים הרבה כאשר אהבתי. אמרתי לו כן דברת! וכפרש"י יפה דברת ובזמנו דברת. כי ויגדלו הנערים אשר נתתי להם שיעורי ברוטרדם וכבר נמרו חוק למודם בבתי ספר גבוהים, זה נעשה רופא כל בשר, וזה רופא שיניים, כמה מהם נשאו נשים ותלמידים חדשים מעטים המה ופרנסתי מתרופפת. אמנם ראשי החברה „אגודת אחים“ הפצירו בי לקחת מהם משכורת בתור רב, וכמה מהם הצליחו במשך שבתי שם ועשו חיל גדול ושלחו אלי סכומים גדולים על פורים ושלש רגלים בשנה. אבל להתרברב עליהם ולקבל משכורת קבועה ולעמוד בראשם לא חפצתי, כי רובם מחללי שבת המה ואי אפשר להוכיחם מפני שלא יקבלו תוכחה, ומצוה שלא לומר דבר שלא נשמע. וכל אשמותיהם תהיה בראשי, כמ"ש בפרש"י בריש פ' דברים עה"פ ואשמם בראשיכם „למד שאשמותיהם של ישראל תלויות בראשי דייניהם, שהיה להם למחות ולכוון אותם לדרך הישרה“ (עי' בפ"ק דשבת ובדברים רבה).

בנו ה"ב צבי שמע כל הדברים האלה הלך לבקש בהשבעות „דושואיש קרוניקל“ אולי ימצא שם איזה הודעה על דבר הישיבה ברמסנט ומצא כי ועדה הישיבה מבקש חבר חדש להישיבה ונשארו עוד ימים אחדים לשלוח בקשה להועד להבחר בתור חבר וגם בהעתון הזה משבוע העבר ג"כ כתובה בו הודעה זו והוא לא ראה. כתב מיד בשבילי בקשה בלשון אנגלית ותחתמי שמי תחתיה ושלחתי אל הועד.....

בשלחי דירחא מנחם אב בשנה ההיא באתי עם אשתי ובתי הצעירה להתיישב באחד הבתים ממונטיפיורי קולג'דוש ברמסנט. בנותי הבכירות נשארו בהולנד, שתיים מהן נשואות היו ואחת ארוסה ושם היו גם בעת שנתפרצה המלחמה של עתה ונכבשה ע"י הנאצים ימ"ש, ויהא רעוא שאזכה לראותן עם בעליהן ובניהן במהרה.

פה.

לא פניתי לבי לבטלה ולחם עצלות לא אכלתי שם, כל היום עסקתי בתורה ועבודה ובמלאכה מלאכת הכתיבה. הכינותי לדפוס חלק שני מספרי „מיקורי ירושלמי“ עם פרוש מספיק. יצא לאור בסיוע כסף שיש

בו ממש ע"י ועד הישיבה ונדפס בפיעטרקוב בשנת תרצ"ז, ובשנת תרצ"ח יצא אורה חלק שלישי מספרי זה ע"י השתדלותו של הפרופיסור הרברט לואי, מקעמברידזש (נכדו של הר"ה ר' אליעזר הלוי, המכונה ד"ר לעוווי, שהיה מזכירו של ר' משה מונטיפיורי ור"מ). וכתב אלי כי הוא נותן שיעור בספרי זה בקתדרא שלו אשר באוניברסיטה מקמברידזש להסטודנטין. והיה נאה דורש בשבחו גם ברשימת הספרים משנת 1938, שיצאה לאור ע"י סיעת פרופיסורים של מדינת אנגליא הנקובה בשם "אלד טעסטאמענט סטודיא", ומציע להפרופיסורים ללמד באוניברסיטאות בשלשת חלקי ספרי זה להסטודענטים. את"ו דרשו ממני הספריות מהאוניברסיטאות לשלוח להם הספרים במהיר אשר נרשם ברשימת הספרים ע"י הפרופ' לואי. ושמעתי כי בכמה מקומות בטשעכיא וברומניא היו לומדים בו בחבורה בין מנחה למעריב בבתי מדרשות.

פ"ו.

את"כ בחרתי בין כתביידות הנמצאים בישיבת "אוהל משה ויהודית" ברמסנט כתביד עתיק יומין ספר "האסופות" שמו כתוב על קלף ישרן-נשון כולל פסקי דינים בכל מקצועות שבתורה, רב הכמות ורב האיות, חברו רבינו אליהו בר"י מקרקשונה בסוף אלף הרביעי. בדקדוקי סופרים מר"ן רבינוביץ על חמסכתות מובא כמה פעמים בשמו נוסחאות שונות בלשון התלמוד, וכן החכמים שר"ל, וצונץ השתמשו בו בספריהם. כמכ"ע "יהודית" בחוברת ראשונה שנדפסה בלונדון בשנת תרצ"ט ע"י ועד הישיבה מרמסנט מובא בו מאמר ארוך ממני על דבר "ספר האסופות". התחלתי לעבדו על פי כת"י הראבי"ה וספרי קדמונים מתלמידי רש"י וממחברים ראשונים והצבתי לו ציונים משני התלמודים ותוספתא, ומבעלי התוס' ונקבתים בשם "בית אברהם יצחק" ועודני עסוק אני בביאורו עתה. אז נדפסו ממני נ"כ דברי פלפול במאספים שונים היוצאים אורה ברומניא ובטשעכיא.

פז.

בשנת ת"ש נסגרה הישיבה מפני המלחמה שנתפרצה מעבר לים הסמוך לעיר התוף רמסנט. באתי לגור לונדונה, ובעת הזוועות והברקים של הנאצים באתי לדור בעיר לידו. בשנת תש"א נדפס פה ספרי הקטן המכונה "מלין דרבנן מתלמוד ירושלמי" ע"פ סדר א"ב בהוצאת הנדיב

ושוע רחום ומוקר רבנן מר דוד ששון ס"ט מלונדון, המח"ס „אוהל דוד“ „ומעט דבש“. בשנת תש"ב יצאה אורה בלונדון חוברת ראשונה מכת"י „האסופות“ עם ביאורי „בית אברהם יצחק“ תכלכל הלכות שחיטה ובדיקה זכסוי הדם, עשיתי בה מבוא גדול הכולל שמות הספרים והחכמים המובאים בכל הכתב-יד ומראה מקומותיהם בהתוספות. בשנה זו נדפסו ממני כמה מאמרים במכ"ע „דאס אידישע וואָכענבלאַט“ שיו"ל בלונדון על דבר שאלות העומדות על הפרק. בשנת תש"ג נדפסה בלונדון חוברת שניה מכת"י „האסופות“ עם באורי „בית אבי“ תכיל הלכות טריפות ודיני ריאה ואיסור והיתר, בהוצאת המוסד „ארטהור דעווים“ באותה שנה נדפסו ממני חידושי תורה במכ"ע „תכונה“ שיו"ל בירושלים ע"י הרב רי"ז פלטון-דבורק, ועוד ידי נטויה בעה"י להוציא מאפלה לאורה יתר החוכרות של כתב-יד „האסופות“ עם ביאורי — „בית אברהם יצחק“.

תם ולא נשלם.